

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

УКРАЇНСЬКЕ ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
У ШКІЛЬНИХ НАРАТИВАХ ПІДРУЧНИКІВ
З ІСТОРІЇ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Дипломна робота

Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:
Студентка 6 курсу, групи 602
спеціальності А4 Середня освіта
(історія та громадянська освіта)
Поштарюк Анна-Марія Мар'янівна
Керівник: к.і.н., доц. Христан Н. М.
Рецензент:

До захисту допущено

Протокол засідання кафедри №

Від « » ____ 2025 р.

Зав. кафедри _____ проф. Добржанський О. В.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І	8
МЕТОДОЛОГІЯ ТА ПРАКТИКИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ	8
1.1. Поняття історії повсякденного життя. Формування та його розвиток.	8
1.2. Висвітлення повсякденності у шкільних підручниках. Погляд українських дослідників.	10
РОЗДІЛ II.....	30
ДИДАКТИЧНА ПРАКТИКА ПОВСЯКДЕННЯ НА СТОРІНКАХ ПІДРУЧНИКІВ	30
2.1. Трансформація підходів до подання історії повсякденного життя у шкільних підручниках.	30
2.2. Дидактика та репрезентація повсякденного життя у підручниках з історії України для 9 класу.....	33
РОЗДІЛ III	81
МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ТА ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В УКРАЇНСЬКУ ОСВІТУ	81
3.1. Західні історіографічні підходи до вивчення повсякденного життя.	81
3.2. Практики імплементації історії повсякденного життя в шкільній освіті Європи.....	91
ВИСНОВКИ	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	99

ВСТУП

Актуальність теми. В сучасному сьогоднішні підручники з історії відіграють неабияку роль у формуванні світогляду підростаючого покоління, патріотичному вихованні учнів, національної ідентичності та усвідомленні культурної спадщини. Зокрема питання про формування адекватного розуміння учнями українського минулого набуває особливого значення. Оскільки саме історична освіта формує світогляд, громадянську позицію та історичну пам'ять підростаючого покоління.

Тема, яка стосується українського повсякденного життя дозволяє заглибитися в дослідження різноманітних аспектів суспільних відносин, ідентичності населення та соціокультурного розвитку. Відображення повсякденності в шкільних підручниках з історії має не тільки освітнє значення, а й має на меті формувати уявлення учнів про національні цінності, традиції та культуру українців. Шкільні підручники з історії є важливим інструментом створення історичної пам'яті, що передає уявлення про минуле нашого народу, та сприяє вихованню громадянської позиції. Підручник з історії виступає не лише навчальним засобом, а й важливим інструментом соціалізації, що допомагає учням осмислювати минуле крізь призму сучасності. Адже вивчення історії в школі не являє собою лише певні події, дати чи персоналії, це також й про щоденне життя, культуру, традиції побут та моральні цінності свого народу. Відображення повсякденності у шкільних підручниках є досить важливим, оскільки це формує ціннісне ставлення до минулого, допомагає усвідомити глибину національної культури та різноманіття життєвих досвідів українців у різні епохи.

Особливе значення надається порівнянню підручників, адже з моменту настання незалежності України вони зазнали значних змін, зокрема й в освітні стандарти та підходи у викладанні історії. Таке порівняння дозволяє виявити, яким чином трансформувалося уявлення про українське повсякденне життя під впливом соціально-політичних змін та які аспекти розглядаються у сучасних виданнях. Оскільки в перші роки незалежності

шкільні підручники створювалися в умовах відходу та намагання дистанціюватися від радянської спадщини і її наративів, а отже, починали друкувати оновлену, раніше маловідому інформацію або й навіть ту, яка перебувала під заборобою. Сьогоднішні підручники є удосконаленими, збагачені новими підходами та подачею інформації. Однак існує думка, що темам, присвяченим повсякденному життю та культурі приділяється не так багато часу, а також подається маленька кількість інформації, та, що у змісті сучасних шкільних підручників тема повсякденного життя українців представлена нерівномірно і часто носить фрагментарний характер. Саме тому аналіз шкільних наративів про українське повсякденне життя є актуальним, адже він дозволяє оцінити, як сучасна освітня система передає знання про історію народу, соціальні взаємини, його побут і звичаї. Зокрема дає можливість простежити, як ці наративи еволюціонували у різні роки та осмислити способи репрезентації українського повсякденного життя у шкільних підручниках.

Мета дослідження полягає в порівняльному аналізі відображення українського повсякденного життя в шкільних підручниках з історії України доби незалежності, зокрема у старих та нових виданнях, а також у виявленні еволюції підходів до висвітлення тем повсякденності.

Відповідно до поставленої мети сформовано наступні **завдання**:

1. Дослідити наукові підходи до висвітлення повсякденного життя у шкільних підручниках.
2. Проаналізувати відображення українського повсякденного життя у підручниках з історії різних років.
3. Визначити основні зміни у викладанні аспектів повсякденності в різних періодах та їх причини.
4. Оцінити ідеологічний та культурний вплив на формування історичних наративів про повсякденне життя у шкільних підручниках.

Об'єктом дослідження є шкільні підручники з історії України доби незалежності.

Предметом дослідження є наративи про українське повсякденне життя у шкільних підручниках з історії різних років, їхні акценти, зміни та вплив на формування світогляду учнів.

Хронологічні межі – кінець XX – перша чверть XXI ст.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети було використано такі методи:

Порівняльно-історичний метод – є основним, та дозволив зіставити зміст і структуру шкільних підручників різних років, виявити еволюцію підходів до подачі тем повсякденного життя.

Структурно-аналітичний метод – застосовано для виявлення змістових особливостей текстів, ілюстративних матеріалів, запитань та завдань у підручниках.

Історичний метод – допоміг простежити, як змінювалась інтерпретація минулого під впливом соціокультурних та політичних чинників.

Методологічною основою дослідження стали принцип історизму та багатофакторності, що дозволило поєднати історичну та освітню площини аналізу.

Історіографічний огляд. Теоретичне підґрунтя дослідження становлять праці українських учених, які розглядали історію повсякденного життя як складову історичного процесу. Неабиякий внесок у розробку методології зробили Н. Яковенко її виступ ««Образ себе» – «образ Іншого» у шкільних підручниках з історії» було опубліковано в збірнику «Шкільна історія очима істориків науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників з історії України», яка була проведена у жовтні 2007 р., а сам збірник видано вже у 2008 р. Авторка охарактеризувала загальну картину та висвітлила проблему подачі матеріалу в підручниках з історії, наголошуючи про стереотипність мислення, яким навчали та прищеплювали не одному поколінню учнів.

Також цінним є вклад Ф. Турченка у його праці «Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника», де автор розповідає про особливості видання шкільних підручників з історії, наголошуючи на непростій

політичній ситуації, та які поставали виклики перед системою освіти, державотворення. Зокрема він описав у цій праці й про те, як розроблялися нові програми та концепції, та як намагалися на це вплинути та завадити цьому процесу проросійські політичні сили.

У працях О. Удода – «Історія повсякденності: питання історіографії», та «Історія повсякденності як методологічна проблема», історія повсякденності виділяється як методологічний напрям, та поєднання аналізу особистісного досвіду з методами соціальної історії. Не менш важливу роль у дослідженні теми історії повсякдення відіграли статті О. Коляструк «Предмет історії повсякденності: проблема постановки й окресленості в сучасній гуманітаристиці», та «Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії», де авторка заглиблювалась у дану проблематику та описувала її з дещо філософської точки зору, наголошувала на тому, що тема історії повсякденного життя також потребує неабиякої уваги та несе собою цінність. Власне, у всіх вищезазначених статтях наголошували на необхідності вивчення історії через досвід звичайних людей.

Також у написанні роботи були вагомими дослідження О. Пометун, Н. Гупан, Л. «Розвиток змісту вітчизняного підручника з історії часів Незалежної України», де автори зосереджували увагу на змісті підручників, особливості текстів, викладі навчального матеріалу та методиці викладання історії загалом, і значенні повсякденних сюжетів у шкільному навчанні. О. Пометун не відзначилась лише однією працею. Її стаття «Підручник з історії у контексті діяльнісного і компетентнісного підходів» також залучена і була корисною у написанні роботи. Зокрема О. Пометун та Н. Гупан вони є авторами шкільних підручників, тож як фахівці, у своїх роботах доводили, що теми повсякдення, які безумовно пов'язані з побутом, культурою, родинним життям, традиціями, сприяють розвитку критичного мислення та емпатії учнів. Про це також і свідчить стаття Л. Задорожної «Методологічні підходи до учнівських краєзнавчих досліджень з історії повсякденності», у якій викладено матеріал щодо учнівських дослідницьких робіт з історичного краєзнавства, у якому теж присутнє дослідження повсякденного життя. У цій

статті авторка розглядає які методологічні підходи потрібні для реалізації такої роботи.

Має вагу для цієї теми стаття А. Федчиняка «Особливості вивчення історії повсякденності у шкільній історичній освіті», де автор акцентує на компетентнісному підході до вивчення історії, необхідності формування особистісного ставлення учня до минулого та застосуванні інтерактивних методів для реконструкції повсякденних практик.

Аналіз основних джерел. Основними джерелами для дослідження стали шкільні підручники з історії України для 9 класу, що охоплюють період кінця XVIII – XIX ст., а також зачіпають і початок XX ст. Зокрема у роботі проаналізовано видання авторів О. Реєнта – підручники з історії України за 2009 р. та 2017 р., підручники авторства О. Струкевича 2009 р. та 2017 р. видання. Також не залишилися поза увагою підручники цих авторів – В. Власова 2017 р., Н. Сорочинської 2017 р., та 2022 р., О. Гісема 2022 р., І. Бурнейко 2017 р., О. Пометун 2017 р. Підручники цих авторів охоплюють різні етапи розвитку історичної освіти – від перших спроб відмови від радянських стереотипів до сучасних концепцій компетентнісного навчання.

Аналіз цих джерел відбувався таким чином – досліджувалися дидактичні елементи, завдання, запитання, структура тексту в параграфах, змістове наповнення тем, які пов’язані з повсякденним життям: побут, сім’я, праця, умови проживання тощо. Не менш важливим було акцентування уваги на стилі викладу, оцінних суджень, використанні термінів.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та джерел (50 позицій). Загальний об’єм роботи 98 сторінок.

РОЗДІЛ І

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ПРАКТИКИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ

1.1. Поняття історії повсякденного життя. Формування та його розвиток.

Історія повсякденного життя – це не просто «непомічена» тема в історії, це те, що змінює погляд на саме завдання істориків та на освітню функцію історичного знання. Тут в центрі уваги не великі події як такі, а те, як під час цих самих подій проходить буденність та загалом життя людей. Для шкільного підручника з історії це означає, що місце політичних подій повинно бути доповнене, а іноді й переосмислене тим, що переживали та як реагували і ставилися пересічні люди. Тому, методологія, яка розглядає вивчення повсякденності, автоматично має й дидактичну мету – вона підказує, якими джерелами, словами та образами слід користуватися та інтегрувати у підручники для того, щоб донести живий, людський образ минулого до учнів загальноосвітніх шкіл.

Вдаючись до термінології, ми дізнаємося, що історія повсякденного життя – є одним із сучасних напрямів розвитку історичної науки, який сформувався в другій половині XX ст., у процесі становлення так званої нової історії. Фактично в рамках цього напрямку ведуться дослідження умов, у яких живуть люди, працюють та відпочивають, тобто це все охоплює побут, умови проживання харчування, способи лікування, пристосування до соціуму, а також чинників, які впливають на формування світогляду та норми поведінки, соціально-політичні уподобання переважної частини населення «пересічних громадян» в тій чи іншій країні, в той чи інший історичний період. Як зазначає Віктор Горобець, – історія повсякденного життя є історією тих, без участі яких не могло б бути історії, але хто для істориків залишився в історії переважно «безіменним» та «мовчазним» [20].

В Україні історія повсякдення як окремий напрям історичних досліджень стала активно розвиватися після 1991 року, фактично в час становлення незалежності держави. Саме в цей період розпочався відхід від

марксистсько-ленінської інтерпретації минулого, яка довгі роки домінувала в радянській науці, і це дало поштовх для розвитку нових досліджень в історичній галузі. Важливою передумовою цього стало прагнення істориків звернути увагу не на суто політичну чи «подієву» історію, а саме розглянути історію повсякденного життя українців – дізнатися більше про життєвий досвід звичайних людей, їхні цінності, культурні ознаки, святкування важливих подій, хто яке місце займав у соціумі, які мали заняття, що впливало на їх статус, і загалом особливості життя народу в той чи інший період. Саме в цій площині історія повсякдення відкрила нові можливості для вивчення та розуміння минулого. Оскільки саме повсякденню завжди надавалося мінімальне значення і уваги як такої не приділялося. Це формувало хибне уявлення про те, що історія повсякденного життя є не цікавою, сумною та депресивною, бо українці жили бідно та постійно лише страждали, і саме тому ця тема ще довгий час залишалася малодослідженою.

Уже в перші роки незалежності України було очевидно, що усталена традиційна схема радянської політичної історії не відповідає новим завданням українського суспільства. Однією із перших, хто почав досліджувати та говорити про цей напрям в українській історії була Наталя Яковенко. У своїй праці «Нарис історії України...» виданій в 90-х роках минулого століття, дослідниця в загальному здійснила опис, де вона прагнула показати суспільство як багатовимірний організм, де важливими є не лише політичні процеси, а й соціальна структура, культурні особливості, релігійні уявлення, та в певній мірі повсякденні моменти. Н. Яковенко активно застосовувала методи історичної антропології, приділяючи увагу людині «всередині історії», що це стало чимось новаторським для української історіографії в цілому.

Зокрема, вона висловлювала думку щодо того, як подається історія в шкільних підручниках з Історії України. Мова йшла про соціальні верстви населення, яке ще за радянських часів розділили в окрему ієрархію, і про селян писали, що в більшості вони були «експлуатованим класом», «пригнобленими» тощо. «Вони (*селяни*) влаштовують «селянські» та

«селянсько-козацькі» повстання, провадять «антифеодалну» чи «національно-визвольну» боротьбу» ... – причому все це супроводжується більш чи менш яскраво оприявленим акцентом на абсолютній моральній виправданості дій «знедолених класів»» [39, с. 114]. Таким чином, Н. Яковенко робить висновок до такого твердження: «Оскільки ж усяка боротьба потребує противника, та опонентами «низів», згідно з підручниками, завжди виступають «верхи» – зрадливі, ледачі, підозрілі, недолугі тощо» [39, с. 114]. Дослідниця наголошувала про застарілість та шкідливість такого образу українців для подачі його учням, і з цим можна погодитись, оскільки він несе в собі негативний вплив на сприйняття учня, та нав'язування знову ж таки радянських наративів про «бідних та знедолених».

1.2. Висвітлення повсякденності у шкільних підручниках. Погляд українських дослідників.

В умовах настання незалежності найперше завдання істориків та авторів підручників полягало в позбавленні історичної освіти від радянських нашарувань та поверненні українському народові його національного голосу. Не залишився поза увагою також дослідник та автор шкільних підручників з історії України – Федір Турченко, на основі розроблених і виданих ним підручників та праць, можна зрозуміти, що історична наука має не лише інформувати, а й формувати ціннісне ставлення до минулого. Для цього потрібно показувати «історію з людським обличчям» – тобто історію життя простих людей, їхніх потреб, інтересів, родинних та громадських зв'язків, що і стосується тем із повсякденного життя. Оскільки повсякденність є тією сферою, де формуються уявлення про справедливість, гідність, культуру та ідентичність.

У своїй книзі він висвітлював процес становлення історичної освіти в Україні після повалення радянського режиму. Ф. Турченко пригадував, що це був досить непростий для освіти час, навіть після настання незалежності при владі залишалися чиновники з радянсько-проросійськими поглядами, які не вбачали важливості у змінах, виступали за збереження радянської пам'яті.

Учитель і учень мали працювати вже не з набором старих комуністичних тез, а з оновленим матеріалом, що показував би правдиво і політичні події, і повсякденне життя. Тому, як можна зрозуміти, історична освіта формувалася у достатньо суперечливих та складних для цього умовах. Доходило навіть до того, що вчителі готувалися до уроків на основі вирізок, де була хоч якась згадка про історію України – з газет, книг, журналів, науково-популярної літератури тощо [35, с. 19]. Це говорить про те, що актуальних підручників чи посібників для вчителів на той момент просто не існувало. Якщо такі й були, то вони в собі містили ще застарілу інформацію, і само собою з радянською інтерпретацією. А з розробкою нового матеріалу Міністерство освіти не дуже поспішало. Хоча бували й такі випадки, коли під час невідомості від безвиході деякі вчителі ще в перший рік навчання, на який саме припало настання незалежності держави, продовжували викладати уроки за старими радянськими підручниками. Зрозуміло, що актуальність цих матеріалів була давно втрачена, оскільки тут пропонувався вже готовий набір інтерпретацій, який не допускав ані критичного мислення, ані емоційного співпереживання, тому для когось це було щось знайоме, давно відоме, стандартне, те, що сформувалося багато років тому, та не потребувало зайвих зусиль.

Однак надія все ж була. Значний поштовх розвитку цьому процесу задали українські вчені з-закордону – Орест Субтельний та Аркадій Жуковський. Публікація їхньої праці «Нарис історії України» дала можливість створити нову навчальну літературу з історії, а саме повний комплект підручників для загальноосвітніх шкіл. Вже згодом з'явилася також й нова програма, за якою мали працювати вчителі. Стали видаватись навчальні посібники.

Перше покоління українських підручників з історії складалося групою науковців-істориків під керівництвом того ж Ф. Турченка. Саме ці підручники прийняли за зразок, вони неодноразово вдосконалювалися, доповнювалися, доопрацьовувалися. Фактично їх було по кілька видань, вони й надалі продовжували видаватися на початку 2000-х років, коли було оновлення

навчальної програми. Загалом, таку роботу авторів можна назвати значним внеском у формування змісту історичної освіти. Ці підручники посприяли формуванню громадянської позиції, національної свідомості та світогляду учнів.

На важливості перегляду змісту підручників акцентували також Нестор Гупан та Олена Пометун. Зазначалося, що перші підручники незалежної України все ще містили в собі радянські наративи, хоча сам по собі зміст вже відповідав українській історії та висвітленні національної ідентичності, змінювалась лише термінологія. Однак з другої половини 1990-х років відбувся помітний зсув у бік розкриття тем, раніше замовчуваних: з'явився опис про історію церкви та релігійне життя, Голодомор, зокрема й теми, які висвітлювали здобуття Україною незалежності [31]. Зміст підручників почав поступово збагачуватись сюжетами про культуру, русифікацію, кризу радянського суспільства тощо. Зокрема, почали згадувати про політичних діячів, які були під заборонаю у радянський час. Теми, які викладалися й раніше, піддавалися корегуванню – прибирали пропагандистські радянські твердження та міфи, натомість висвітлювали речі та події, які відповідали дійсності. Однак, не все змінювали повністю, ще до початку 2000-х років у підручниках зберігалася перенасиченість політизованою історією, що було не далеким від тих самих радянських підручників, що відійшли давно в минуле.

О. Пометун також є авторкою шкільних підручників з історії України, тому безпосередньо вона підкреслювала на важливості самого наповнення підручника – він має бути багатофункціональним, а не просто навчальною книгою. Тепер: «Підручник перестав бути «центром Всесвіту», ...[30, с. 88]. Тобто, це означає, що підручник має носити характер співпраці між учнем та вчителем, що дає можливість обговорювати сам підручник, вступаючи в діалог як і з вчителем, так і з автором підручника. Саме це і формує в учнів вміння працювати з інформацією, аналізувати, порівнювати її з іншими джерелами та робити висновки.

З'являються й більш спеціалізовані дослідження. Ольга Коляструк коротко та чітко окреслює предмет і смислові рамки історії повсякденності –

це не просто опис побуту, це аналіз структури, смислів та функціонування буденності як чинної складової історичного минулого [26, с. 170]. Тобто, дослідниця розглядає це поняття набагато глибшим, змістовнішим та самостійним. Повсякденне життя не є однорідною «сірою масою», воно є досить різноманітним та цікавим, щоправда, малорозкритим. Зазначалось, що повсякденність довгий час маргіналізувалася в класичній гуманітаристиці, її розглядали як рутинну сферу, яка не потребує особливо серйозної уваги. Саме тому, працюючи із повсякденністю, варто поєднувати всі типи джерел: письмові – листи, особисті щоденники; матеріальні – предмети побуту, домашнього вжитку; візуальні – фото, графічні зображення, ілюстрації; і також не менш важливими є усні свідчення – необхідні для того, щоб відновити «загальну картину» буденного життя та зрозуміти його трансформації у контексті соціальних змін.

Сфера повсякденності є невід’ємною частиною як і в історії України, так і нашого життя. Адже заглиблення в неї дозволяє нам простежити, що дісталось нам від наших предків, як ми святкуємо те саме свято зараз, та як його святкували, до прикладу, в ХІХ столітті, чи змінилось мислення крізь десятиліття, а то й століття тощо. Тому, з цього випливає важливість теми, і саме тому, це питання гостро постало при складанні та написанні шкільних підручників.

У теоретичному полі методи дослідження теми українського повсякдення апробовувалися й потім адаптувалися до освітньої практики. Таким чином, виділено ключові джерела та методи, які прямо або опосередковано використовувалися при написанні шкільних підручників, розглянемо їх детальніше:

- Речові джерела – сюди як правило, відносяться листи, спогади, особисті записи тощо. Вони собою являють неабияку цінність, адже надають доступ до повсякденних практик, моральних орієнтацій та мікрополітики сім’ї та громад. Без цих матеріалів історія «знизу» залишається неповною;

- Матеріальна культура та візуальні джерела. Ф. Турченко звертає увагу на необхідність використання візуальних матеріалів у шкільних підручниках

з історії, оскільки вони допомагають учню візуалізувати епоху: інтер'єри, одяг, предмети праці. Він простежував у своїй роботі, як у різні періоди укладачі підручників ставилися до ілюстративного ряду та які теми за його допомогою ставали більш помітними, чи навпаки, замовчуваними;

– Усні джерела – надзвичайно важливими є усні свідчення та перекази, записи інтерв'ю для збору даних про повсякденне життя у містах та селах. Такі методики роботи з усними джерелами можуть бути включені в практичні заняття у підручниках, щоб учні мали змогу таким чином самим дослідити локальну історію;

– Наративний аналіз тексту підручника – дозволяє простежити що саме, та у якій кількості міститься в підручнику, фактично це про «наповненість» інформації. Йдеться про трансформацію змісту, та визначення зміни орієнтирів;

Всі ці методи утворюють методологічний каркас, який призначений для того, щоб інтегрувати повсякденність у шкільну програму. Коли шкільний підручник з історії переходить від викладу суто значних подій до включення тем з повсякденного життя, змінюється його функція – від простого викладу матеріалу до формування історичної компетентності та критичного мислення учня.

Хоч методологія повсякдення виглядає цікаво та привабливо щодо запровадження її до загальних тем вивчення історії України, її включення у підручник не позбавлене труднощів та критики. Аналізуючи еволюцію підруничкового ринку існують певні ризики – без відповідної методики включення повсякдення може стати або модифікацією ілюстративного ряду, тобто включення лише картинок, або спотворення історії – коли дрібні побутові факти витісняють системне пояснення процесів. Оновлення підручника – це не просте додавання людських історій, а ретельна робота зі структурою підручника та системи завдань, які вчать аналізувати, порівнювати та формувати власні висновки.

Також піддається критиці вузьке розуміння повсякденності як звичайної побутовості. До цієї теми варто підходити як до аналітичної

категорії: повсякдення – це простір, де сходяться структура і практика. Це означає, що у підручнику пункти, які присвячені побуту мають нести не лише описовий характер, а й аналітичний – дати учню зрозуміти, пояснити, чому люди поводитися так, а не інакше, і як буденність при цьому взаємодіяла з політичними чи економічними змінами.

У перше десятиліття після настання незалежності виникла потреба написати нову історію України з національно-державницької точки зору, і це відволікло увагу від теми повсякденного життя. Це вимагало спеціальної розробки, однак подолання заборонених тем та формаційно-класового підходу все ж дало появу праць, які містили в собі елементи повсякдення. Тема про повсякденне життя розпочиналась там, де говорилося про голод, репресії, розрухи після війни, й сам Голодомор тощо. Після чого стали звертати увагу на те, якою була поведінка суспільства в ті періоди, почали досліджувати аномалії людських взаємовідносин, девіантність, аморальність, приховану релігійність. Загалом, як ми бачимо, увага зосереджувалася на тіньових сторонах людей. Досить показовим в цьому плані є внесок дослідниці О. Паращевіної, яка на фактичному матеріалі 1920-1930-х років довела, що радянська історіографія свідомо замовчувала та перекручувала факти заради ідеологічної відповідності. Вона розкривала культурно-антропологічний аспект дитячої безпритульності, і також говорила про субкультуру, побут, традиції, соціальні цінності, які були притаманні таким дітям [24, с. 24]. У висвітленні проблематики повсякденного життя не менш важливу роль відіграли краєзнавці, які активно залучали у дослідження листи, щоденники, спогади, міський та сільський фольклор. «Саме їхній доробок став викликом любителів-непрофесіоналів фаховим дослідникам, оскільки вони населяли історію конкретними людьми з їх неповторними життєписами, втім типовими для народу долями» [24, с. 24-25]. Підкреслюється роль новітньої біографістики, яка після заборон змогла подолати схематизм радянського «офіційного портрету» та звернули увагу на елементи буденного життя та психологічні виміри діячів.

Варто зазначити, що українська історіографія не залишалася осторонь загальноєвропейських тенденцій. Активно брали до уваги та перекладали новітні європейські, американські видання з антропології культурно-історичного спрямування. Певною мірою, це вплинуло на українську методологію, що зумовило появу міждисциплінарних підходів – поєднання історії з іншими науками: соціологією, психологією, антропологією тощо. Міністерство освіти і науки України в 2000-х роках стало більш уважним до перегляду навчальних програм з історії в напрямку гуманітаризації та людинознавчої концепції. Як підкреслювалося в статті [24, с. 25], проекти на «Повсякденне життя моєї сім'ї на тлі історичної епохи» були покликані інтегрувати в суспільство і формувати спільну історичну пам'ять. Як ми бачимо, академічні дослідження повсякденності вже більше пов'язуються з практиками шкільної історичної освіти.

Зокрема, досліджувалось й радянське повсякдення. Було випущено книгу, де узагальнено описано життя українців у період непу (1920-ті роки). Досліджували життя і побут, міграції селян до міст, загальну характеристику всіх прошарків населення тощо. Викликала цікавість саме повсякденність післявоєнної доби на фоні досліджень про тоталітаризм в СРСР. Випускалась значна кількість публікацій, проводились конференції, обговорення даної проблематики.

Важливою ознакою розвитку українських досліджень повсякденного життя стало формування окремих регіональних наукових центрів, які на початку 2000-х років послідовно розробляли тематику щоденного життя різних соціальних груп населення. Локальні школи дозволили наповнити новий напрям конкретним змістом, надати йому джерельної бази та поступово закріпити у науково-освітньому просторі. Важливим завданням стало прагнення подолати тривалий панівний дискурс «великої політичної історії», яка зосереджувалась винятково на державних інституціях, політичних процесах та ідеологічних схемах. Дослідники провідних українських університетів присвячували темам повсякденного життя власні дослідження. Серед таких осередків можна назвати: Київський національний

педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Києво-Могилянська академія, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Донецький національний університет, Луганський університет, Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля, Херсонський державний університет, а також низка інших осередків дослідження в містах України [24, с. 27].

Як ми бачимо, історія повсякдення показала свою важливість в різноманітних історичних дослідженнях, та набула значимості в українській історіографії загалом. Університети спільно із кафедрами, центрами, які виступали за осередками досліджень проводили зібрання, конференції, «круглі столи», куди залучалися також й західні дослідники. Зокрема, таку конференцію «Історія повсякденності і культурна історія Німеччини та Радянського Союзу. 1920-1950 рр.» у 2003 р. Проводив Харківський університет, у якій взяли участь українські, німецькі та російські вчені. Конференція стала першою спробою внести українські студії повсякденності у широкий європейський контекст. Організатори конференції підкреслювали необхідність відмови від від суто політичної чи ідеологічної історії. Дослідники аналізували умови праці, побут, приватне життя інженерно-технічних працівників та робочих, а також практики комунікації.

Сам факт організації такої конференції вказував на відхід від суто ідеологічної історії, яка домінувала в радянський час, і на визнання повсякденності як правомірного напрямку досліджень. Увага зосереджувалась передусім на вивченні повсякденного життя містян, що було закономірним для індустріального регіону. Досліджувались житлові умови, соціальна взаємодія робітників, культурні ініціативи міського середовища, трансформація сімейних відносин. Також у 2008 р. у цьому ж університеті проходила наукова конференція «Харківські соціологічні читання», на якій виступив американський професор. У своїй доповіді «Наука, політика, ідеологія та повсякденність», він обґрунтував зацікавленість темою повсякдення гуманітаріями [24, с. 28].

Щодо Донецького університету, там сформувалася школа досліджень соціальної історії та історії повсякдення на чолі молодих істориків: А. В. Мовчан, О. Б. Пенькової, М. С. Герасимової та ін. Тут історики зверталися до проблем міського життя, реалій виробничої культури тощо. Донецькі дослідники у своїх роботах поєднували соціальну історію з гендерними студіями та усною історією, що можна назвати модерним для української гуманітаристики на той час.

Важливу роль у просуванні тематики повсякденності відіграв саме Київський педагогічний університет. Його дослідники працювали над теоретичними та практичними аспектами історії повсякденного життя. Вони поєднували соціальну історію, педагогіку та культурологію, що сприяло інтеграції тематики у методику навчання. І це зокрема, також підготувало ґрунт для її впровадження в освітні стандарти та шкільні підручники. Також у працях дослідників особливий акцент робився на поєднанні академічного підходу з педагогічними потребами.

Само собою, не можливо не згадати й про те, як історію повсякденного життя почали досліджувати у західноєвропейських країнах. Адже історія повсякденності в українській історіографії розвивалася в тісному діалозі з західними підходами, адже саме зарубіжна наука стала першою, яка поставила питання про значення «історії знизу» для розуміння минулого. Про західні напрацювання висвітлював у своїй статті Олександр Удод, який є також одним із українських дослідників теми вивчення повсякденного життя. Як він зазначав, варто починати з напрацювань американських істориків з Чиказького університету. Саме там сформувалася група дослідників, які писали дисертації та видавали монографії про радянське суспільство 1930-х років. Керівником даного угруповання була Шейла Фіцпатрік, чії роботи стали зразком класичних праць із жанру історії повсякденності [24, с. 19]. У вступі до однієї з її монографій йшлося про те, що основна ідея історії повсякденності полягає у спробі розповісти про звичайне життя людей в непростих умовах. Ця установка зумовила нове бачення радянської історії не

тільки як історії політичних репресій чи економічних реформ, а як щоденної боротьби за виживання в умовах дефіциту, бюрократії та соціального тиску.

О. Удод зазначає, що аналіз історії повсякденності треба розпочинати саме із здобутків зарубіжної історичної науки, оскільки вона була вільною від ідеологічного впливу та одержавлення, а тому мала можливість удосконалюватися в методологічному плані та оперативно реагувати на нові течії у світовій історіографії. Таким чином, досвід західних дослідників став методологічною базою, яку українські науковці змогли адаптувати до власного матеріалу.

Значний вплив на формуванні досліджень історії повсякденності мали французькі історики школи «Анналів». Оскільки в історії саме вони відстоювали людинознавчу концепцію. О. Удод у своїй статті пригадував про видання книги Фернана Броделя, про яку відгукувався інший історик Люсьєн Февр, назвавши книгу, в якій йдеться про звеличення людини [24, с. 20]. Тому, можна стверджувати, що Бродель фактично заклав підвалини для історії, яка не обмежується політичною хронікою, а звертається до повсякденного досвіду, який є «обличчям» до щоденного життя людини.

Зокрема, він згадував також німецьку історіографію та науковців, які працювали і по суті, започаткували дослідження теми повсякденності в історичній науці. У колективі німецьких вчених молодого віку сформувався напрям досліджень історії повсякденного життя. Вони в умовах системної кризи німецької історіографії протиставили традиційному вивченню нової та новітньої соціальної історії Німеччини (перш за все – державної політики, масштабних суспільних та економічних структур і процесів) дослідженням «малих життєвих світів» та побуту звичайних громадян. Основою становлення історії повсякденності стали, з одного боку, розчарування німецьких громадян та втраті надій на швидкі радикальні зміни в економіці та соціальному житті, а з іншого – скептицизм щодо надзвичайних можливостей суспільства, що розвивається. Тому, німці свого часу розглядали історію повсякденності як інструмент альтернативної історіографії.

У тому числі, О. Удод неодноразово наголошував, що історія повсякдення це не просто «нова мода» в історичній науці, а результат тривалої еволюції методологічних пошуків, які виникли у відповідь на кризу традиційного політичного наративу. У своїй праці «Історія повсякденності: питання історіографії» дослідник визначає цей напрям як спробу відновити цілісне бачення людини в історії, повернути їй голос у просторі минулого [24, с. 21]. Такий підхід центр ваги з великих подій до пересічних звичайних людей. Тому це і стало визначальною ознакою в новій історичній науці.

Важливою складовою методології є розуміння повсякденної історії як проблемної складової, що поєднує в собі досвід соціальної, культурної мікроісторії. Учений стверджує, що така галузь історичних знань не зводиться до побутописання чи опису дрібних фактів – її завданням є виявлення механізмів формування соціальних практик, що визначають життєвий простір людини. З цього моменту, відкривається шлях до поглибленого розуміння суспільства, що дозволяє розкривати взаємодію між структурою влади та щоденними формами адаптації населення чи його спротиву.

Як вже ми згадували раніше, О. Удод аналізував внесок зарубіжних дослідників – насамперед представників французької школи «Анналів», німецької школи «Alltagsgeschichte» та англо-американської школи соціальної історії. Він писав, як у працях цих вчених розвивалася методологія аналізу звичайного життя, що дозволила історії перетворитися на науку про людину у її щоденній реальності. Це і послугувало підґрунтям для переосмислення української історії, де в деякій мірі та певний час переважали політичні та державницькі інтерпретації. Також дослідник відмічав, що відмінною рисою історії повсякдення є робота з джерелами особистісного характеру – усними свідченнями, спогадами, щоденниками, сімейними архівами, оскільки вони, дозволяють відтворити текст життя, який не потрапляє в офіційну історію. При цьому О. Удод застерігає від небезпеки перетворення історії повсякденності на емоційну оповідь, підкреслюючи необхідність критичного підходу до аналізу таких матеріалів та збереження принципів історизму та

об'єктивності. Власне, поєднання емпатійного підходу з науковою дистанцією він вважає основою методологічної культури сучасного історика.

У контексті розвитку української історіографії, увага до історії повсякдення відіграла важливу роль у переході від державно-національного наративу до людиноцентричного підходу. Коли у 1990-х роках відбувалася переоцінка радянських концепцій історії, праці О. Удода сприяли утвердженню погляду, що історія не обмежується політичними подіями, а існує також у побуті, жестах, мові, у звичаях. Згодом під впливом цих ідей почали з'являтися українські дослідження, присвячені повсякденному життю у різні періоди та різних соціальних верств – від традиційного села до урбанізованого середовища. Звернення до історії повсякденності, як дослідник також підкреслював, є етичною необхідністю для посттоталітарного суспільства. Воно дає змогу почути голос тих, кого раніше виключали з історичного дискурсу – селян, робітників, жінок, дітей, етнічних меншин. Тобто, він зазначав: «Ми маємо не лише писати проти, хто керував процесами, а й про тих, хто жив у їх тіні» [24, с. 22]. Така думка знайшла продовження у працях інших українських дослідників, зокрема тих, хто досліджував жіночу повсякденність (О. Боряк, Н. Шевченко) дитячий досвід війни (О. Ковальчук) чи сільське життя у радянську добу (П. Кравченко, Г. Кривчик).

Окрема увага приділяється питанню джерельної бази. О. Удод зазначає, що ця сфера історичного пізнання потребує іншого погляду на документ, тобто, не як на фрагмент державної пам'яті, а як на носій людського досвіду. У цьому сенсі він підтримує традицію усної історії, яка дає можливість зафіксувати пам'ять тих, чиє життя не потрапило до архівів. Методологічно це означає розширення корпусу джерел, де нарівні з офіційними документами розглядаються фотографії, особисті записи чи побутові речі. І це, знову ж таки, відкриває можливість для міждисциплінарного синтезу.

В цілому, ідеї описані О. Удодом сприяли формуванню в українській історіографії нової дослідницької парадигми, у якій центральним об'єктом аналізу стає людина у щоденному вимірі. У цьому контексті слід зазначити,

що предметом вивчення мають бути не лише форми життя, а й способи мислення, уявлення, мова, через які люди осмислюють своє існування. Можна сказати, що дослідження повсякдення пробуджує бажання розповісти про минуле, народжує свідомість, що історія твориться нами самими, а це вже крок до не лише до історичної, а й демократичної свідомості. Таким чином, цей напрям має не тільки академічне, а й суспільно-виховне значення.

Як ми бачимо, історія повсякденності має подвійне значення. З одного боку, вона є галуззю історичної науки, що вивчає умови життя, побут, працю, відпочинок, стратегії виживання людей у надзвичайних ситуаціях тощо. А з іншого боку, це методологічний підхід, який дозволяє дивитися по-новому на історичний процес, змістити увагу з чисто політичних подій на досвід конкретних особистостей. «Історія повсякденності – це процес «олюднення історії», що вимагає психологічного осмислення щоденного життя, аналізу ставлення людини до побутових проблем, влади, держави, та суспільства через призму особистісного сприйняття» – зазначав О. Удод.

Пропонувалося також трактувати повсякденність як соціокультурну реальність, де людина може зрозуміти інших людей та спільно діяти з ними, підкреслюючи комунікативний аспект повсякденного життя. Також воно розглядається як про уклад життя, який містить в собі матеріальні та духовні сторони – починаючи від забезпечення основних потреб у їжі, одязі, житлі та закінчуючи формуванням норм поведінки і системи моральних уявлень. Такі підходи зближують увагу до конкретних щоденних практик, що визначають атмосферу епохи.

Особливе значення має мікроісторичний підхід, який поставив у центр досліджень окрему людину та її життєвий світ. Саме він дозволив побачити, як людина долала виклики голоду, репресій, війни тощо. Макроісторичний аналіз дозволяє виявити та зрозуміти загальні ментальні контексти, у яких виникали ці стратегії виживання. Поєднання обох підходів говорить про рису сучасної науки, яка прагне відтворювати минуле «зсередини» та «знизу».

У центрі уваги дослідників повсякденності опиняється людина як суб'єкт дії, а не як пасивний об'єкт історичного процесу. Це докорінно

відрізняється від думки традиційних історичних шкіл, що зосереджувались на політичній історії чи макроекономічних тенденціях. Історія повсякденності виводить на перший план живий досвід, де поєднуються індивідуальні практики та колективні норми. Практики повсякденності – фактично це ті дії, які людина здійснює постійно та те, що формує її взаємодію зі світом. Вони не обмежуються побутовими жестами чи економічними діями, а включають моральні, культурні, комунікативні та когнітивні процеси. Через такі дії відтворюється соціальна структура, підтримуються усталені уявлення про норми, а також створюється можливість їх переосмислення. Повсякденність – це простір, де народжується нове у формі малого, де відбувається непомітне але суттєве оновлення соціальних відносин.

У межах сучасної гуманітаристики повсякденність постає не як статична сукупність звичок, а як динамічний процес, в якому постійно перетинаються досвід, пам'ять та уява. Повсякденність неможливо описати лише через архівні чи статистичні документи, основна цінна інформація міститься у фотографіях, листах, щоденниках, приватних розповідях, у тому, як люди говорили про своє життя [19, с. 1442]. Поняття простору повсякденності вказує на те, що людські практики завжди вплетені в у певну просторову логіку: вулиця, дім, село, місто, освітня чи виробнича установа. Кожен із цих просторів задає свій ритм життя, власну систему правил та символів. Простір виступає не лише фізичною категорією, а й соціальною конструкцією, яка формує ідентичність людини. Наприклад, приватний простір дому може бути водночас територією безпеки та осередком соціального контролю, в той час як публічний простір створює можливості для взаємодії, але також накладає певні поведінкові обмеження.

Не варто забувати про поняття досвіду, яке є також методологічно важливим. У межах історії повсякденності досвід розглядається як спосіб поєднання індивідуальної пам'яті та колективного досвіду. Людина не просто живе в певному соціальному контексті, а інтерпретує його активно через власні почуття, страхи, сподівання. Через досвід людина привласнює історію,

робить її частиною власної біографії. Тому дослідження повсякдення потребує врахування суб'єктивного виміру історичної реальності. Саме в цьому аспекті методика історії повсякденного життя є близькою до антропологічного та феноменологічного підходів, які дозволяють зрозуміти людину як творця сенсів.

Однією з найважливіших особливостей є відмова від ієрархічного розмежування між «великою» і «малою» історією. Минуле тут постає не як сукупність фактів, що стосуються лише еліт чи державних структур, а як мережа людських долі та взаємин. Таке бачення відкриває можливості для пошуку тих голосів, які раніше не потрапляли в офіційні тексти. Історія повсякденності стає тим простором відновлення людського виміру історії, де є вагомими саме способи, якими люди переживали певні події. Актуальними в цьому ключі стають питання пам'яті та репрезентації. Повсякденність відображається не лише в діях, а й у способі, яким суспільство пам'ятає та розповідає про своє минуле. Тому в такому разі історик повинен аналізувати також й механізми колективної пам'яті, які формують образ минулого. Через такі повсякденні наративи, як сімейні оповіді, локальні перекази, регіональні традиції й відбувається процес культурного самопізнання народу. Цей момент сприяє формуванню гуманістичному типу історичного знання, а тому несе в собі важливість для сучасної української історіографії [19, с. 1444].

І нарешті, ключовим завданням методології історії повсякденності є пошук рівноваги між емпіричністю та інтерпретацією. Історик має поєднувати уважне опрацювання джерел із глибоким розумінням культурних кодів, що стоять за фактами. Адже повсякденність це не лише те, що можна побачити, а й те, що можна відчувати, усвідомити через досвід інших.

Дослідження історії повсякденності набуло особливої актуальності й у шкільному середовищі в контексті оновлення історичної освіти та нове бачення ролі учня як активного суб'єкта пізнання. Від початку XXI ст. спостерігається тенденція до поєднання академічних історичних підходів та шкільної дидактики, що зумовило інтерес до застосування краєзнавчого виміру у вивченні повсякденного життя в минулому. У статті Л. Задорожної

окреслено концептуальні орієнтири методики дослідження локальної історії як способу наближення учня до живої, персоналізованої історії свого народу. Авторка статті пише про те, що саме антропологічна перспектива забезпечує можливість розуміння історії через досвід звичайної людини [22]. Така позиція орієнтована на усвідомлення та розуміння того, як ці політичні, економічні, соціальні процеси відображалися на житті конкретної особи, родини або громади. У педагогічній практиці це перехід від репродуктивного засвоєння фактів до їх переживання та розуміння через особистісно значущі приклади. Розгляд та вивчення тем, пов'язаних із історією повсякдення є чудовим інструментом для сприяння розвитку емпатії, формуванню історичного мислення, а також дає можливість створювати умови для глибшого розуміння учнями власної ідентичності, формуванню вміння співвідносити та порівнювати себе і своє життя із матеріалом, який вивчається.

Зокрема в умовах сучасної школи дослідження повсякденного життя українців мають спиратися на краєзнавчу основу [22]. Оскільки краєзнавство виступає природним середовищем для реалізації завдань для вивчення історії повсякденного життя, адже воно зосереджено на розгляді конкретного простору, локальної спільноти, її культурних та соціальних особливостей. Використання місцевого матеріалу для навчальних досліджень забезпечує емоційну залученість школярів, оскільки дозволяє «зануритись» безпосередньо у ці дослідження та найголовніше, відчувати зв'язок між минулим і сьогоденням через знайомі місця, родинні спогади, матеріальні пам'ятки. А відтак, локальна історія стає інструментом реконструкції повсякденних практик, цінностей та звичаїв, що формували внутрішній світ українського суспільства. Л. Задорожна також говорила про важливість джерельної бази [22], яка має виходити далеко за межі традиційних письмових документів. Так, безумовно акцентується увага на використанні усних оповідок, переказів, спогадів тощо, а також предметах матеріальної культури: побутових речей, архітектурних об'єктів. Такі джерела й наближають учнів до реалій життя минулих поколінь, і що важливо,

формують у них навички дослідницької діяльності. Завдяки цьому відбувається усвідомлення того, що історія це також й сукупність людських доль, рішень, які створюють мозаїку суспільного розвитку.

Роботу над темою повсякденного життя варто розглядати як етапний процес, що включає кілька складових: пошукову, аналітичну, реконструкційну та презентаційну. На пошуковому етапі учні визначають проблему, джерельну базу та гіпотезу дослідження. Аналітичний етап передбачає критичний аналіз зібраних матеріалів, їх класифікацію та порівняння. Реконструкційна частина полягає у спробі відтворити окремі сторони повсякденного життя на основі джерел (опис побуту, звичаїв, дозвілля, трудових занять). Нарешті, презентаційний етап дозволяє узагальнити результати у вигляді звіту, виставки, мультимедійного проєкту чи публікації. Дослідження, таким чином, набуває комплексного характеру, а його результатом стає не лише пізнання, а й створення власного історичного продукту, що має суспільну цінність.

Виховний потенціал історії повсякденності також є важливим моментом. Через звернення до реальних історій людей, до звичаїв та моральних норм попередніх поколінь в учнів формується ціннісне ставлення до праці, родини та рідного краю. Історія стає осередком етичного та громадянського виховання і перестає бути хронікою абстрактних подій. Вивчення локального повсякдення стимулює розвиток почуття відповідальності за спільноту, розуміння спадкоємності традицій, поваги до культурної спадщини. Таким чином проявляється з'єднання учня з конкретним соціальним простором та можливість усвідомити його значення у великій історії народу. Необхідним є й створення науково-методичного забезпечення для інтеграції історії повсякденного життя в освітній процес. Йдеться про підготовку педагогів до роботи з нетрадиційними історичними джерелами, формування у них розуміння методики організації краєзнавчих досліджень, що базуються на принципах історизму, об'єктивності та критичності. Учитель має не лише координувати дослідження, а й бути наставником, тобто тим, хто допомагає учням осмислити отримані знання та співвідносити їх із сучасністю. Такий підхід дозволяє подолати межу між

академічною історією та шкільним навчанням, перетворюючи урок на лабораторію живої історії, де учень виступає не пасивним споживачем інформації, а активним дослідником.

Важливим є також зв'язок історії повсякденності із формуванням історичної пам'яті. Реконструкція локального минулого, особливо у формі усних свідчень старших поколінь, сприяє збереженню пам'яті про регіональні події, які не завжди потрапляють у велику національну історію. Через таку роботу відновлюється неперервність історичного досвіду, а особисті історії стають частиною колективного минулого. Це має наукове та суспільно-виховне значення – воно сприяє консолідації громади, вихованню поваги до історії рідного краю, а також розвитку усвідомленого громадянства. Історія повсякденного життя в освітньому середовищі може і повинна бути не лише теоретичним напрямом, а практичною формою історичної освіти, яка поєднує науковість, краєзнавчий підхід та виховний потенціал. Дослідження повсякденної історії, здійснене на локальному рівні, стає засобом досягнення великої історії через малу, загальнонаціональної – через особисту. Саме в цьому полягає глибинний сенс гуманістичного та освітнього потенціалу історії повсякденності.

Підводячи підсумки до даного розділу, можна сказати, що історія повсякденного життя поступово перетворилася на один із ключових напрямів сучасної історичної науки та загалом історичної освіти в Україні. Її поява стала логічною відповіддю на кризу традиційного політикоцентричного підходу в історичній науці та її викладанні у радянській інтерпретації. Після здобуття Україною незалежності українська наука отримала можливість переглянути власне минуле крізь призму людини – її буденності, досвіду, цінностей, моделей поведінки та способів адаптації до різних обставин в житті. Важливим моментом стало усвідомлення того, що історія – це не тільки сукупність фактів та подій, а насамперед і життя людей, їх повсякденні турботи, побут та ментальність. Саме в таких буденних проявах ми бачимо, що історія повсякдення виступає засобом «олюднення історії». Це дозволило перенести в науковий та освітній простір те, що раніше залишалося поза

увагою – історію селян, робітників, інтелігенції, жінок та дітей, а також представників різних етнічних і соціальних груп.

Як ми бачимо, в 1990-2000-х рр. українські історики створили підґрунтя для формування вітчизняної школи дослідження повсякденного життя. Вони визначили його предмет як сферу щоденних практик людини, де відображаються соціальні, культурні, політичні та духовні процеси. Історія повсякденного життя отримала не лише академічний статус, а й дидактичний вимір – її ідеї почали інтегруватися у зміст шкільних підручників, змінюючи характер історичної освіти. Вивчення тем із повсякденного життя у підручниках з історії України сприяє формуванню нового типу історичного мислення. Історія перестає бути низкою визначних подій та постатей, тепер вона також є сукупністю людських історій, де кожен учень може тут впізнати себе, свою родину тощо. Таким чином, стимулюється розвиток емпатії, критичного мислення, навичок аналізу історичних джерел та водночас національної свідомості.

Історія повсякденного життя в межах української історіографії стала також важливою методологічною платформою, що об'єднує історичну антропологію, соціальну історію, культурологію та педагогіку. Її особливість полягає у розгляді людини як активного суб'єкта історії, а не як пасивного об'єкта зовнішніх впливів. У цьому контексті концепція «історії знизу» дала можливість переглянути джерела – усні свідчення, фото, листи, матеріальні об'єкти, і таким чином побачити минуле крізь сприйняття особистого досвіду. Педагогічний аспект також є не менш важливим. Історія повсякдення стала дієвим засобом гуманізації шкільної освіти. Вона формує зв'язок між загальною історією та життям конкретної людини, показує учням, що історія не складається тільки з діяльності видатних постатей, а й також з мільйона доль звичайних людей. А залучення красназавчого внеску, місцевих спогадів, родинних історій створює умови для осмислення національної ідентичності, виховує почуття причетності до спільного минулого.

Історія повсякденного життя в українській науці та освіті – це не другорядна чи допоміжна сфера, а є повноцінним напрямом, що поєднує

дослідження, виховання та самоусвідомлення. Її значення також є важливим, і полягає воно у формуванні нового історичного бачення, у якому поєднуються факт та досвід, макроісторія та людська доля, науковість та гуманістичність змісту. А тому, можемо стверджувати, що історія повсякдення – це науковий напрям, що вивчає матеріальні, соціальні та духовні умови життя людей, їхні уявлення про світ, щоденні заняття. З точки зору методології – це повертає людину в центр історичного процесу та сприяє формуванню гуманістичного світогляду. У шкільній освіті вона виконує не лише пізнавальну, а й виховну функцію – допомагає учням побачити в історії живу людину, відчувати її біль та радість, таким чином, відкривши історію як простір людського буття.

РОЗДІЛ II

ДИДАКТИЧНА ПРАКТИКА ПОВСЯКДЕННЯ НА СТОРІНКАХ ПІДРУЧНИКІВ

2.1. Трансформація підходів до подання історії повсякденного життя у шкільних підручниках.

Проблематика вивчення повсякденного життя в історичній освіті посідає сьогодні особливе місце серед новітніх тенденцій оновлення змісту шкільної історії. Поступове впровадження у навчальний процес гуманістичних та антропологічних підходів сприяло переорієнтації історичної освіти з політико-подієвого на людиноцентричний вимір. Якщо у попередні десятиліття шкільний підручник з історії виконував передусім функцію передавання фактів, політичних рішень і державних змін, то сучасна методика навчання історії все частіше вбачає його як засіб розвитку мислення, емпатії, ціннісного ставлення до минулого. Саме в цьому контексті вивчення історії повсякденного життя набуває не лише науково-методологічного, а й дидактичного значення.

Поворот до повсякденності став можливим у результаті глибоких змін у самій історичній науці, які відбулися після проголошення незалежності України. У 1990-х роках історична освіта почала звільнятися від радянських стереотипів, що зводили історію до класової боротьби і до героїко-політичного наративу. Замість цього в науковий та педагогічний обіг поступово входили нові терміни: «людина в історії», «соціальний досвід», «історична пам'ять» тощо. А це означало і зміну парадигми викладання, тобто шкільний курс історії мав навчати не тільки знати події, а й розуміти людину в її історичному контексті. Власне, з кінця 1990-х – початку 2000-х років у підручниках з історії України з'являються перші спроби подати матеріал з погляду на повсякденне життя. Ця тенденція виявляється у включенні фрагментів з мемуарів, фотографій, ілюстрацій побутових сцен, уривків листів, документів і художніх описів, що створюють уявлення про звичайне життя людей різних епох. Завдання нового покоління авторів полягало у формуванні в школярів історичного мислення, здатності

співпереживати, аналізувати та порівнювати історичні події з власним досвідом. Важливим фактором цієї трансформації стало те, що в освітній політиці України утвердилася концепція компетентнісного навчання, у якій історична освіта повинна не лише інформувати, а й виховувати свідомого громадянина, здатного критично осмислювати минуле. Вивчення історії повсякденності в цьому сенсі є надзвичайно продуктивним, адже воно дозволяє побачити історію «знизу», через долі простих людей, через родинне життя, працю, побут, традиції та культурні норми. Саме в таких сюжетах найповніше розкривається ментальність суспільства, його духовні орієнтири, цінності та способи адаптації до історичних викликів.

Поступове включення історії повсякденного життя до шкільних підручників стало не лише методичним нововведенням, а й індикатором гуманізації історичної освіти. Підручники почали відігравати роль не лише носіїв знань, а й інструментів формування особистісного ставлення до історії. Повсякденність, як тема, стала тим елементом, що «олюднює» історію, наближає її до учня, вносить ясність у минуле та робить його зрозумілим, близьким та співвідносним із сучасністю. Аналіз змісту підручників дасть можливість простежити, як змінювалась методика відбору історичного матеріалу, які аспекти повсякденності стали важливими, якими засобами автори передавали «живу тканину» історії.

В цьому розділі ми розглядатимемо відображення теми повсякденного життя у шкільних підручниках з історії України для 9 класу. І як можна помітити, протягом останніх трьох десятиліть підручник із політико-фактографічного посібника поступово трансформувався у засіб формування історичного мислення, соціальної емпатії та ціннісного розуміння минулого. Відповідно, у змісті підручників дедалі виразніше почали з'являтися теми, пов'язані із життям пересічних людей, їхньою культурою, побутом, родинними традиціями, святами, працею, дозвіллям, світоглядом тощо. У підручниках 1990-х років теми пов'язані із повсякденністю ще не мали чітко вираженого місця. Їхня структура відстоювала традиційну політико-подієву модель, успадковану від радянської історіографії, де головна увага

приділялась політичним процесам, війнам, державотворенню, революціям та дипломатії. Водночас навіть у цих ранніх виданнях можна було помітити спроби змінити оптику сприйняття історії – у розділах, присвячених ХІХ століттю, почали з'являтися вставні блоки або параграфи «З історії культури», «З життя народу», де подавався матеріал про освіту, побут, національні традиції, народне мистецтво, ремесла тощо. Хоча ці тексти мали допоміжний характер, вони заклали підвалини для подальшої гуманізації змісту навчання. Також одним із помітних методичних прийомів стало включення у текст позначень, які допомагають учням усвідомити емоційний вимір минулого: «Поміркуйте», «Як ви вважаєте?», «Обговоріть», «Порівняйте». Завдяки цим питанням учень спонукається не просто запам'ятовувати факти, а співпереживати людині з минулого, аналізувати соціальні контексти, робити висновки про історичну тяглість і зміну способу життя.

Підручник у шкільній практиці виступає головним носієм історичного наративу, який формує уявлення молодого покоління про власну історію, національну ідентичність та громадянську свідомість. У сучасній історичній дидактиці підхід до підручника як до інструмента передавання знань поступово трансформується у більш комплексне бачення – як до джерела історичної пам'яті та соціокультурного тексту, який потребує глибокого аналізу за допомогою наукових методів. Дослідження підручника має складатися із трьох рівнів – змістового, структурно-методичного та аксіологічного аналізів. Вони передбачають дослідження фактичного матеріалу, тематики, наукової достовірності, джерельної бази, репрезентації ключових подій та постатей; охоплюють логіку побудови розділів, типи завдань, способи подачі навчального матеріалу, співвідношення тексту, джерел та ілюстрацій; зачіпають систему цінностей, що передаються через текст, а саме патріотизму, гуманізму, поваги до прав людини, розуміння демократичних принципів тощо. Саме це дає змогу побачити, як у підручнику поєднуються наукова, освітня та виховна функції.

Зазначалося, що дослідження повсякденного життя історичного минулого повинне включати в себе структуровану співпрацю учасників навчально-виховного процесу з конкретизацією мети і задач, спеціально встановленим наповненням та відповідно до критеріїв його опрацювання та пізнавальних здібностей школярів, обраними методами, підходами та допоміжними засобами навчання, що забезпечувало б здобуття освітнього результату – зростання рівня розвиненості ключових компетенції у здобувачів освіти [37, с. 131]. Організація навчальної діяльності відбувається таким чином: по-перше, форма організації є груповою (тобто парною), колективною та індивідуальною. По-друге, урок на таку тему можна проводити у вигляді уявної екскурсії, інтерв'ю, аукціонів, або ж реальною екскурсією містом чи населеним пунктом, відвіданням музеїв, зокрема це включає й можливість організації гурткової та факультативної діяльності. Такий урок можна проводити майже за всіма типами – засвоєння нових знань, систематизації та узагальнення, контролю та корекції, а також комбінованим уроком. Щодо методів, то вони включають в себе самостійну роботу з джерелами, бесіди, розповіді-описи, дискусії, рольові ігри, персоніфікації тощо. Засобами виступають звичайно ж підручник, однак крім нього варто застосовувати й технічні засоби та різноманітні наочності. Контроль проводиться у формі усного чи письмового опитування, розв'язанні проблемних запитань, творчих завдань, запитань і завдань різного типу та ін. В результаті проведення такої роботи в учнів сформуються компетенції – уявлення, поняття, навчально-пізнавальні уміння, емоційно-оцінні судження з історії повсякденного життя [37, с. 132].

2.2. Дидактика та репрезентація повсякденного життя у підручниках з історії України для 9 класу.

А тепер перейдемо до аналітичної частини. Нашій увазі представлені шкільні підручники з історії України для 9 класу, видані в час незалежності України. Варто розпочати з підручників, авторами яких є Олександр Реєнт та Ольга Малій – видання 2009 та 2017 років є показовими прикладами

трансформації історичного наративу в українській шкільній освіті. Їх зміст демонструє поступове впровадження в освітній процес елементи історії повсякденного життя – соціальної, культурної, побутової реальності українського суспільства XIX – початку XX ст. У виданні 2009 р. У параграфі підручника «Повсякденне життя українців у селі та місті» [5, с. 66], подана інформація має досить узагальнений характер. Тема подається у межах загальної характеристики соціальної структури суспільства – параграф складається із 3-х питань: 1) Аристократія та підприємці; 2) Робітники; 3) Селянство. Питання розписані доволі обширно, автори акцентують на змінах у побуті, освіті, одязі, харчуванні, але роблять це переважно описово, із мінімальною кількістю аналітичних завдань, зокрема всі запитання і завдання до теми подаються в кінці параграфу. Учням пропонується кілька ілюстрацій – сцени із сільського побуту, а також зображення сільської місцевості, маєтків, тогочасних міст, робітничих казарм.

Порівнюючи опис теми повсякденного життя обох видань, можна сказати, що зміст у параграфах є практично однаковим, відмінність полягає у подачі матеріалу – у підручнику 2009 р. детально розписана інформація, розгорнуті фрагменти більше зосереджені на наративно-хронологічному поданні фактів та явищ. Інформаційні блоки, тобто питання, які розглядаються у параграфі, подаються у вигляді послідовного тексту, з ілюстративними вставками без розбиття на навчальні завдання. Ми бачимо, що у цьому виданні текст виконує роль основного носія знань, ілюстрації служать переважно ілюстративною функцією, а навчальні запитання і завдання зустрічаються рідше та мають здебільшого репродуктивний характер. Розподіл матеріалу залишає простір для самостійної інтерпретації вчителя – підручник більше інформує, аніж скеровує до аналітичної роботи.

Натомість у підручнику 2017 р. ця ж сама інформація подається вже у скороченому вигляді, однак вже супроводжується питаннями для обміркування учнями щодо певних верств населення та їх способу життя. У розділі «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX століття», параграфі «Повсякденне життя» [6, с. 108], вже не

лише описуються, а й аналізуються різні соціальні та культурні аспекти. У структурі підручника з'являються нові дидактичні елементи – умовні позначення «Поміркуйте..», «Розгляньте..», «Порівняйте..», «Проаналізуйте..» тощо. Завдяки їм акценти зсуваються від пасивного сприйняття тексту до рефлексії та осмислення прочитаного. Тут учням пропонують, до прикладу, зіставити спосіб життя аристократів та підприємців, поміркувати чому у селянському середовищі практикувалися ранні шлюби, простежити які елементи традиційного побуту збереглися до нашого часу тощо.

У візуальному оформленні обох підручників відчувається спроба оживити історію через зображення реалій повсякдення. Ілюстрації селянських хат, міської архітектури, малюнки допомагають візуалізувати життя українського суспільства. В обох підручниках в описі цієї теми застосований такий самий ілюстративний матеріал, щоправда, у підручнику новішої версії він дещо скорочений. Всі ілюстрації та картини супроводжуються підписами, а також вказано авторів даних ілюстрацій. На відміну від першого підручника, тут немає в кінці параграфу переліку запитань до теми, оскільки основні запитання і завдання розписані по всьому параграфу в кінці певних фрагментів тексту. Слід відзначити, що в обох книгах у параграфах подаються джерела для опрацювання. Зокрема на початку параграфу у книзі 2017 р. видання, зазначається, що це матеріали для практичних та творчих робіт. Фактично написана інформація у підручнику є допоміжною для учнів.

Помітні також зміни в способах формулювання та подачі запитань. У підручнику 2009 р. видання питання спрямовані на звичайне відтворення знань: назвіть, перерахуйте, позначте тощо. У виданні 2017 р. в тих самих темах з'являються питання більш проблемні, наприклад: «Чому, на ваш погляд, в умовах модернізації українська інтелігенція зберігала елементи традиційного побуту?» [6, с. 260]. Також можна помітити у підручнику й причинно-наслідкові та рефлексивні питання. Це вже говорить про те, що новіші видання цілеспрямовано формують в учнів компетенції аналізу й інтерпретації, а не лише сухого запам'ятовування. Ще однією відмінністю є

ставлення до тематичної присутності повсякденності. Якщо у першому підручнику опис побутових аспектів має переважно описовий фрагментарний характер, то в другому ті ж теми часто інтегруються в завдання – робота з джерелами, збір власної інформації, тобто можливість дослідити певне питання, підготовка повідомлень, порівняння та аналіз житлових умов у контексті соціальної політики. Важливо також звернути увагу на використання додаткових дидактичних елементів – у новому підручнику з'являються пропозиції для практичних робіт на місцевому рівні, тобто завдання з краєзнавства, інструкції для роботи із джерелами, а також приклади навчальних проєктів та ін. Подібного у підручнику 2009 р. практично не спостерігається, або такі елементи можуть бути дуже стислими.

З позиції дидактики історичної освіти, перехід від 2009 до 2017 року демонструє адаптацію підручника до сучасних освітніх стандартів. Для вчителя це означає, що новіший підручник підказує форми діяльності на уроці та надає матеріали для організації активних форм навчання. Безумовно, старіше видання ж лишає більше свободи вчителю, однак вимагає від нього додаткового методичного напрацювання, аби реалізувати компетентнісний підхід. Обидва підручники О. Реєнта опрацьовують тематично близьку інформацію, проте новий підручник 2017 р. є помітно оновленим методологічно та дидактично – він краще пристосований до сучасного уроку з акцентом на роботу з джерелами, розвитку історичних компетенцій та інтеграцією повсякденних аспектів у навчальний наратив. Підручник 2009 р. видання – це більше про традиційність та інформативність, тому його ефективність у наш час із новітніми технологіями в освіті значною мірою залежить від методичної та педагогічної майстерності вчителя.

Також нашій увазі представлені підручники авторства Олексія Струкевича – видані у 2009 р. та 2017 р. У цілому обидва видання зберігають однакову структуру й загальну логіку викладу – хронологічно організований наратив, поділ тем на навчальні частини, завдання. Як і підручник О. Реєнта 2009 р., перший підручник О. Струкевича містить докладно розписаний параграф, який присвячений повсякденному життю населення –

«Модернізація повсякденного життя в Україні» [9, с. 191], який водночас насичується історичними фактами, яких є чимало серед тексту, і також містить уривки з історичних джерел. Сам параграф складається із 5-ти питань. У даному підручнику подається інформація не лише про соціальне становище та побут селян у ХІХ ст., а й про модернізаційні процеси в імперії, та як саме вплинула модернізація на населення. Описується поява нових сільськогосподарських знарядь та інших нововведень, як саме до цього поставились селяни. Зокрема в одному з питань згадується про непросте становище української жінки, які обов'язки вона мала та яку роботу виконувала. Питання так і зветься: «Доля української жінки» [9, с. 193]. Цей момент дійсно привертає увагу та може викликати у сучасності зацікавлення, а іноді й навіть здивування, оскільки в 2009 р. практично не говорилося, та ніде не висвітлювалося питання про жіночі постаті, та й загалом, ніхто й думки не припускав про те, що жінки також є важливими фігурами, зокрема й в історії. Тому, можна стверджувати, що на ті роки це було досить великою рідкістю. Не оминув автор також моменту еміграції українців за океан та на Далекий Схід. Цій темі присвячені 4 та 5 питання параграфа – «Початок трудової міграції» та «Трудова міграція українців на Американський континент» [9, с. 194-195]. В кінці параграфа подається перелік запитань для учнів на перевірку засвоєних знань за даною темою. Також в цьому виданні є ще один параграф, у якому йдеться про повсякденне життя – «Народне мистецтво. Повсякденне життя українців у другій половині ХІХ ст.» [9, с. 275-281]. Тут крім повсякдення висвітлюється також тема традицій, культури та мистецтва. Параграф також добре розписаний, до ключових моментів додаються уривки з історичних джерел. На сторінках подано узагальнення щодо становища різних соціальних верств, особливостей традиційного житла, народного одягу, харчування, звичаїв і родинних відносин. Автор акцентує увагу на збереженні етнокультурної самобутності українців, підкреслюючи, що побут і традиції ставали формою національного самоусвідомлення. Водночас у цих фрагментах відсутня діяльнісна складова, тобто учень тут залишається пасивним спостерігачем описуваного минулого.

А от видання 2017 р. цього ж автора вже дещо відрізняється від попереднього. Тут можна побачити, що тема повсякденного життя розподілена інакше, тобто її розбивають на цілий розділ, який містить в собі параграфи, де йдеться загалом про культуру, розвиток промисловості, науки та освіти, театру, музики, живопису, здобутки архітектури, прояви національної свідомості українців тощо. Матеріал конкретно про повсякдення у цьому підручнику подається у форматі практичного заняття, у якому зазвичай на 2-3 сторінки розписуються загальні відомості про побут, буденність та звичаї. Ця інформація подається для ознайомлення учнями, які в подальшому на основі цього тексту, пошуку джерел, збору власної інформації на дану тему зможуть підготувати повідомлення на питання практичної роботи, що мають дослідницький характер, перелік яких подається у кінці після основного тексту в параграфі. Тобто, учням пропонується проаналізувати, як змінювалося життя, порівнювати побут села та міста, з'ясувати регіональні відмінності у житлі, одязі, харчуванні. Також цінним є звернення до візуального матеріалу – репродукцій картин, зокрема В. Орловського «Жнива» та В. Штернберга «Ярмарок у містечку Ічні» [10, с. 89-90], які допомагають створити ціннісне уявлення про реалії доби. Така подача сприяє формуванню історичної компетентності учнів, розвиває вміння працювати з різними джерелами та осмислювати матеріал крізь призму повсякденного досвіду людини. Так само й в іншому розділі, який присвячений повсякденному життю, структура практичного заняття зберігається, однак тепер тут мова йде про другу половину XIX – початок XX ст. Тут йдеться про перебіг процесів модернізації та урбанізації, що впливали на зміну традиційного побуту: зменшення тривалості весіль, перебудову житла, поширення міських зручностей серед селянства. Текст насичується конкретними прикладами – від описів сільських осель із розміщенням печі, столу та образів згадок про розвиток жіночої моди, роль жінки в сім'ї, характер дитячих обов'язків. Доцільним у цьому виданні є використання елементів порівняння, тобто автор показує, як нові умови життя поступово

трансформували традиційні форми культури, зберігаючи при цьому їхню українську основу.

Як ми бачимо, видання 2009 р. матеріали теми повсякденного життя українців мають описовий характер, і переважно відтворюють побутові особливості життя у ХІХ ст., як частину загальної характеристики соціально-економічного розвитку. Текст за характером є переважно енциклопедичним: побутові звичаї, харчування, домашнє начиння, традиційні родинні взаємини подаються як частина узагальненого історичного тла. Тут автор використовує традиційний наратив, характерний для підручників початку 2000-х рр., де повсякденність здебільшого виступає фоном для опису соціальної структури суспільства, а не самостійним об'єктом історичного дослідження.

Обидва підручники зберігають послідовність тем та логіку подачі, однак варіант 2017 р. Вже починає робити наголос на проблемно-орієнтованому вступі до теми: проблемні запитання та питання, які дають можливість висловити власну думку, що налаштовують учня на аналітичну роботу. Видання 2009 р. скоріше орієнтоване на фактографічну подачу з традиційними підзаголовками, 2017 р. – на питання й завдання як організуючий прийом. Це доволі спрощує використання підручника в класі за моделлю компетентнісних уроків та дає вчителю більше приводів для розвитку історичного мислення в учнів. Порівняльний аналіз обох видань показує, що у підручнику 2017 р. відбувається суттєве методичне оновлення. Якщо у старішому виданні опис повсякденного життя був швидше допоміжним елементом культурно-історичного наративу, то у новому виданні він стає самостійною дидактичною одиницею, що поєднує текст, ілюстративний матеріал та практичні завдання. У новішому підручнику застосовано принципи компетентнісного підходу – учень не просто запам'ятовує факти, а вчиться досліджувати та інтерпретувати.

Тепер, перейдемо до підручника з історії України для 9 класу 2017 р. видання, автор якого є Віталій Власов. У його підручнику параграф «Історичні джерела про повсякденне життя українських селян» має чітку орієнтацію – він так само як і у більшості нових підручників, орієнтований на

практичне заняття. Саме тут в тексті зібрано фрагменти різного типу: усні свідчення, уривки з нарисів, описові джерела, а також практичне завдання для учнів з опрацювання цих джерел. Мета цієї практичної роботи – не лише передати знання про побут, а також навчити учнів працювати з джерелом як таким: обробляти інформацію, зіставляти її з іншими свідченнями і робити висновки про побутові особливості, економіку домашнього господарства та міжпоколінні відмінності у побуті. У змісті цього параграфа можна побачити, як автор прагне передати життєві приклади, наприклад, у підготовлених джерельних уривках детально описано ярмарок, асортимент товарів, і загалом, яке місце він займав у житті українців. Це все дає учневі живу картину матеріальної культури, і на цьому зосереджується робота класу на реконструкцію повсякденного життя народу через конкретні предмети і ситуації. Структура параграфа відповідає логіці компетентнісного навчання – спочатку визначається тема та мета заняття, а далі подаються тексти джерел різних типів, запитання до них та завдання. Питання в цьому параграфі розписані обширно, детально, розглядається не лише побут селян, а й традиції святкування свят, весільні обряди тощо.

Особливість подачі матеріалу полягає в джерельній насиченості – учні отримують набори джерел, питання до роботи з ними й завдання на інтерпретацію: «Які прояви повсякденного життя збереглися донині?», «Про які особливості весільних обрядів 19 ст. ви дізналися?...Що збереглося у святкуванні донині?» [2, с. 120]. У текстах згадуються конкретні деталі побуту: житлові умови, одяг, харчування, форми спілкування, трудові процеси, що дозволяє реконструювати селянський світ XIX ст. Учні мають завдання встановити, які проблеми та потреби стояли перед селянами і яким чином вони ці проблеми вирішували. Такі завдання стимулюють критичне мислення, розвиває навички роботи із первинними текстами, формує компетенції із структурування інформації. Крім того, для вчителя у практичному занятті подаються інструменти для організації уроку: індивідуальна письмова робота, усне обговорення та групова робота. Загалом, параграф орієнтований на активні методи навчання і дає змогу

зрозуміти та відчувати повсякдення через конкретні свідчення в джерелах. У джерелах цитуються слова сучасників, етнографів, лікарів, які проживали або тимчасово перебували на українських землях, які вели описи побаченого.

Наступний параграф, який пов'язаний із темою повсякдення «Освіта, наука, вплив процесів модернізації на суспільне та повсякденне життя» належить до розділу культури й модернізації та присвячений аналізу впливу освітніх та наукових процесів і модернізаційних трансформацій на загальне суспільне і повсякденне життя [2, с. 272]. Тобто, предмет дослідження тут більш макросоціальний – зв'язок освітніх інституцій, технічних і культурних змін та їхнього впливу на ритми та структури повсякденності. Простіше кажучи, у цьому параграфі пояснюються механізми трансформації побуту через інституційні зміни. Тут поєднуються узагальнення про ролі освіти і науки в модернізації, темпи розширення шкільної мережі, а також нариси про те, яким чином зміни в освіті трансливалися у повсякденні моменти, до прикладу, поширення нових видів зайнятості, побутові нововведення, що увійшли у домашній вжиток. Опрацювавши даний матеріал, можна побачити, як тут подається явище модернізації, і що вона є також соціокультурним процесом, який змінював звички й поведінкові моделі людей. У цьому плані повсякдення розглядається як показник рівня цивілізаційного поступу. Описується, як соціально-економічні зміни призвели до змін у побуті людей – поява нових предметів побуту, будинки заможних селян будуються вже з якісніших матеріалів, деякі зміни в інтер'єрах жител, поширення міських форм дозвілля, розвиток шкільного та наукового середовища, активізується участь жінок у суспільному житті та ін.

Параграф містить в собі також уривки з джерел, які супроводжуються запитаннями для роздумів та формулювання висновків. Ілюстративне наповнення теж застосовано доцільно. Використано картини, портрети та фото, які характеризують тенденції та особливості повсякденності того періоду. В кінці розміщено дидактичні елементи «Перевірте, чого навчилися» – перелік запитань до теми, однак це не просто сухі запитання для перевірки засвоєння фактів та узагальнень, так як це трапляється зазвичай у старих

підручниках, а питання, які включають в себе ще й певні твердження, які потребують від учня спростувати їх, або ж підтвердити – «Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку...», завдання на встановлення хронології, пошук фактів до поданих положень тощо.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що параграфи у підручнику В. Власова, які присвячені повсякденному життю дають змогу учням побачити та зрозуміти, яким було життя звичайних людей, які орієнтири вони мали та соціальні ролі. Зміст підручника містить в собі 2 параграфи, які стосуються повсякденного життя – як у форматі практичного заняття, так і у вигляді звичайної теми. Підручник має збалансовану структуру між описовим та практичним компонентами. Він не обмежується лише фактами, а поряд з тим пропонуються завдання і запитання аналітичного та рефлексивного характеру, формуючи, таким чином, історичне мислення в учнів, вміння опрацьовувати джерела, розуміти контекст та узагальнювати підсумки. Особливо цінним є те, що у підручнику повсякденність розглядається у взаємозв'язку з соціальною, економічною і культурною історією. Модернізаційні процеси, розвиток освіти, культури і науки показано як чинники, що безпосередньо впливають на трансформацію побуту й ментальності людей. У методичному плані у підручнику В. Власова послідовно дотримано принципів комунікативності та інтерактивності. Та й загалом, його можна охарактеризувати як одним із найбільш вдалих сучасних видань, адже структура та зміст даного підручника відображають тенденції оновлення шкільної історичної освіти в Україні – переорієнтацію на розвиток компетентностей і осмислення культурної тяглості українського суспільства.

Досить цікаво себе проявляють підручники з історії України за 9 клас, авторами яких є Федір Турченко та Валерій Мороко, а особливо видання 2009 р. В цьому підручнику досить часто можна натрапити на теми, чи питання серед параграфів, які описують повсякденне життя. У порівнянні з виданнями цього ж року інших авторів, можна помітити, що тематиці повсякдення тут приділяється багато уваги, її застосовано у багатьох темах.

Параграф «Включення українських земель до складу Російської імперії» містить в собі одне 4-те питання, у якому йдеться про повсякденне життя. За назвою цього питання зрозуміло, що тут описується про проникнення нових рис повсякденності у побут і традиції [12, с. 32]. Тут можна побачити, як автори дають лаконічний, але функціонально продуманий масив тексту, який поєднує в собі ілюстративний матеріал та низку запитань і творче завдання, яке спонукає до роздумів та аналізу. На сторінках помітна типова для цього підручника структура: наративний текст, ілюстрації – живописні картини, карти, позначення «Згадайте» на початку параграфу, та «Перевірте себе» – в кінці. Саме питання зорієнтоване на рефлексію – воно ставить учня в позицію порівняння, наприклад: «Чому більшість міст України, на відміну від міст Західної Європи, були наполовину сільськогосподарськими?» [12, с. 34], і просить співвіднести факти з особистим уявленням про особливості цих міст. Таке питання орієнтоване на прийоми причинно-наслідкового аналізу та на формування історичного судження. Загалом, параграф має хороше методичне наповнення, трапляються проблемні завдання, є опора на візуальні матеріали, питання стимулюють формулювання аргументації. В кінці матеріалу виділено блок «Висновки та узагальнення», де підбиваються підсумки даної теми та коротко виписано основні моменти. Крім переліку запитань і завдань в кінці параграфу присутні також статистичне джерело з ілюстративним супроводом та словник термінів, які зустрічаються під час вивчення даної теми – «дискримінація» та «відхожий промисел». Серед блоків тексту у параграфі можна помітити, як часто зустрічається позначення «Поміркуйте» із супроводжуючим питанням за певною частинкою тексту. Це спонукає учнів бути уважними під час опрацювання тексту та стимулює до роздумів для того, щоб це не було пасивне прочитання матеріалу.

У параграфі «Зростання міст і розвиток торгівлі. Повсякденне життя» описується вплив модернізаційних впливів на повсякденне життя – розвиток міст, торгівлі, зміни у структурі праці тощо. Також як і в попередньому параграфі, тут текст подається збалансовано, поєднується описова частина з

методичною роботою, тобто це не звичайна подача тексту, а супровід текстових частин візуальним наповненням, питаннями для самоперевірки. Параграф зосереджений на суспільно-економічному розвитку українських земель у другій половині XIX ст., та розкриває, яким чином модернізаційні зрушення, індустріальний зріст, виокремлення нових суспільних прошарків і трансформації у міському та аграрному укладі позначалися на щоденному побуті громадян. Укладачі організовують зміст за зрозумілою схемою – від широких фінансових напрямків до їхнього відбитку на соціальних групах, типах зайнятості, житлових умовах та культурі мешканців. Це дає можливість не тільки представити історичний перебіг подій, але й продемонструвати справжній життєвий вигляд змін, який учні здатні досягнути завдяки певним буденним ситуаціям.

На початку параграфа вміщено стислий огляд внутрішньої та зовнішньої торгівлі, окреслюється розвиток промислових підприємств, здебільшого у містах та зростання міського населення. Виокремлюються значення областей – насамперед Харківщини, Одеси, Херсону, Миколаєва як осередків, де зосереджувались мануфактури та підприємства, що зумовлювало також швидке зростання чисельності населення у цих регіонах та містах. Автори подають не просто кількісний виклад, а ілюструють, як такі економічні зміни впливали на життя людей – змінювався життєвий темп, виникнення робітничих містечок та нових форм суспільної комунікації. Таким чином, цей зв'язок економіки з людським аспектом значно наближає зміст до шкільного рівня розуміння, бо засвідчує, що історичні події не є абстрактними, а й зачіпали долі людей.

Тематиці повсякденного життя людей в цьому параграфі також присвячене 4-те питання, яке розпочинається твердженням про поєднання у житті українців початку XIX ст. нових, модернізаційних рис та традиційного укладу. Основним заняттям населення все ж залишалося землеробство, а саме у селян воно було завжди провідною сферою діяльності. З поданого тексту зрозуміло, що переважна більшість українців мешкала в селах, де життя було підпорядковане річному сільськогосподарському циклу, тобто весняні та

осінні роботи, жнива, підготовка до зими. Автори також підкреслюють, що умови життя селянина були складними, оскільки вони залежали від поміщиків, особисті права були обмеженими, не володіли вільно землею та виснажливо працювали «від зорі до зорі». Тому, змальована буденність є надзвичайно реалістичною – ранній підйом, виснажлива праця зранку до вечора, короткий відпочинок та повернення додому пізно ввечері. Хоча матеріал подається без гострих суспільних оцінок, у ньому виразно простежується усвідомлення соціальної нерівності та підневільного становища селян у тогочасному суспільстві. Такий виклад формує в учня емпатійне уявлення про трудовий устрій людей минулого та демонструє, як соціально-економічні обставини визначали ритм їхньої буденності. Узимку, як зазначено у тексті, темп життя дещо уповільнювався, однак і тоді селяни не залишалися без занять. Як і в підручнику О. Струкевича, тут також ми бачимо висвітлення ролі жінки в господарстві. Саме вона була відповідальною за побут, займалася ткацтвом, прядінням та загалом наглядом за оселею. Таким чином, навіть у короткий зимовий час, коли земля «відпочивала», людська праця не зупинялася. Автори тут влучно передають цю непомітну сторону селянського життя, що підкреслює гендерність в історії, тобто структура опису вказує на вагому роль жінки як берегині господарства, хоч в тексті це й не проголошується прямо.

Особливо акцентується увага на формах святкування свят та дозвілля. Тут згадується, що головною розвагою для селян були свята – як релігійні, так й народно-обрядові. Серед них згадано обжинки, свята зимового циклу, тобто Різдво, щедрування на Новий рік, тощо, Масляна, Зелені свята [12, с. 103]. У тексті відзначено обжинки, як одне з найпопулярніших свят – в цей час жінки плели вінки з колосків, оздобивши їх квітами, супроводжувалось це піснями. Цей момент поданий у живих деталях носить пізнавальний та виховний характер — емоційно залучає учнів до народної культурної спадщини та формує шану до звичаїв і праці.

Далі в тексті підкреслюється, що молодь мала власні особливі форми спілкування й відпочинку – так зв. «вечорниці» або «досвітки». Автори

розтлумачують, що такі форми дозвілля виконували значущу суспільну роль – вони були осередком для спілкування, самовираження, налагодження взаємовідносин, а разом з тим – способом передачі культурних засад від старших до молодших поколінь. У цих подробицях ми бачимо, що авторський задум полягав у демонстрації того, як побутовий уклад формував соціальну структуру громади.

Не менш цікавим елементом у поданому матеріалі є опис торговельного життя, ярмарків та шинків. Ярмарки в тексті зображені осередком торгівлі, зокрема й центром спілкування, де люди могли обмінюватися чутками та звістками. Водночас у тексті не оминаються й проблемні аспекти – шинок або корчма, це ті заклади, які були значущою частиною суспільного життя чоловіків, які подаються осередком зловживань і залежностей. Пояснюється, що нерідко й самі землевласники примушували селян купувати спиртне саме у «панських» шинках, орендарями яких переважно ставали купці-євреї. В незалежності від того, чи купував селянин напої чи ні, а всеодно змушений був сплачувати кошти – фактично це була форма господарського тиску. Даний описаний момент вводить у реалії тогочасного суспільного розшарування й дозволяє збагнути, як фінансові механізми впливали на буденне життя людей [12, с. 104].

У підручнику водночас чітко простежується зіставлення між життям різних соціальних прошарків. Побут селян подано важким та підневільним, тоді як життя поміщиків, чиновників чи купців – як привілейований світ забав, бенкетів, полювань та відпочинку. Такий контраст проводиться свідомо, щоб унаочнити соціальну стратифікацію, яка визначала темп життя у ХІХ ст. Зокрема, зазначається, що навіть у містах, де формувався прошарок майстрів та фабричних робітників, більшість населення мала обмежений доступ до розваг, тільки заможні могли дозволити собі насолоджуватися розвагами, подібними до панських. Важливим є й те, що опис не обмежується лише сільським побутом. Автори звертають увагу також на повсякденність мешканців міст: робітників, ремісників тощо. У міському середовищі поставали нові соціальні групи та образи поведінки, однак для більшості

містян життя залишалося сповненим матеріальних клопотів. Навіть вільний час простих людей мало відрізнявся від сільського дозвілля – він також був доволі обмеженим, святкувалися ті самі свята, а головним місцем зустрічей ставали ті ж корчми, шинки.

Наприкінці параграфа також ми бачимо блок «Висновки та узагальнення», де зібрані висновки з теми, а також блок «Перевірте себе», де подано запитання для перевірки засвоєного матеріалу учнями. Тобто, вони націлені на підсумування теми та поєднують матеріал з усіх підпунктів параграфа. Зокрема останнє питання «Охарактеризуйте повсякденне життя українців» [12, с. 105] спонукає учнів самостійно сформулювати висновки, об'єднуючи знання з тексту. Загалом, перелік тих запитань спрямовує не лише на повторення фактів, а й на розвиток навички аналізувати, зіставляти, зображати явища суспільного життя. Не менш показовим є й Словник термінів, який також розміщено в кінці параграфа. Тут зібрано такі терміни, як «застава», «кредит», «колонія», які закріплюють економічне підґрунтя тогочасної доби, в рамках якого функціонувало суспільство. Завдяки такому сплетінню фінансово-економічних визначень із соціальним наповненням, учні отримують можливість усвідомити, що повсякденне життя та економічні процеси є взаємопов'язаними сферами. Загалом розбір цього параграфа виявляє намір авторів застосувати комплексний підхід, що включає матеріальні, робочі, духовні соціальні аспекти життя. Стиль викладу є зрозумілим та доступним, водночас емоційно насиченим, багатим на переживання, що полегшує сприйняття складних понять учнями. Так, в цьому матеріалі хоч не спостерігається відвертих повчань, проте ми бачимо виражений акцент на плеканні поваги до праці, сімейних цінностей, моральних засад, народних звичаїв, а також на критичному погляді стосовно соціальної нерівності.

Друга половина XIX ст. проявила себе періодом глибоких реформ та суспільних перетворень у межах двох імперій, до складу яких входили українські землі – Російської та Австрійської. Ці зміни мали подвійну сутність, з одного боку, вони модернізували політичну систему, господарство

та освіти, а з іншого укріплювали імперський нагляд і посилювали національні суперечності. Параграф «Реформи адміністративно-політичного управління. Модернізація повсякденного життя» показує, як адміністративно-політичні зрушення безпосередньо вплинули на повсякденність українців, змінюючи не лише форми влади, а й побут, освіти, звички та соціальні взаємини.

Текст у параграфі розпочинається з скасування кріпацтва 1861 р., коли Російська імперія зіткнулася з потребою масштабних реформ, аби адаптуватися до нових соціально-економічних реалій. Реформи 1860-х рр. – судова, земська, військова, міська, освітня, зокрема й цензурна та фінансова – всі вони мали на меті модернізувати стару систему управління, при цьому не підриваючи самодержавного устрою. Їх здійснення частково посприяло оновленню українських земель, проте водночас зберігало чинним імперський режим нагляду та стримування ініціативи знизу.

У підручнику описано, що саме судова реформа вважається найбільш демократичною. До її запровадження судочинство мало станово-привілейований характер, було закритою системою і перебувало під значним впливом бюрократії. Натомість після реформи судові процеси відкрилися для громадськості, залучивши до них присяжних засідателів, яких обирали з представників усіх верств населення, зокрема й селянства також. Було інституціалізовано адвокатуру, завдяки чому обвинувачені здобули гарантоване право на юридичний захист. Безумовно, це сприяло утвердженню верховенства права та зростанню довіри до судової влади. Автори зазначають також, що певні рудименти старої системи все ж таки збереглися – продовжували діяти окремі судові інстанції для духовенства та військових, а також простіші волосні суди для селян, які мали повноваження застосовувати фізичні покарання. Тут наголошено, що ця судова трансформація стала поєднанням значних позитивних зрушень із докорінною соціальною нерівністю, притаманною імперському устрою. Під час висвітлення цього питання у параграфі ми бачимо позначення «Поміркуйте» у якому подано таке запитання для обміркування: «Як позначилась земська

реформа на соціально-економічному становищі українців?» [12, с. 215], яке спонукає учнів детально обдумати отриману інформацію та співставити її з власними міркуваннями.

Питання, присвячене повсякденному життю та його модернізації розміщене в параграфі 3-ім, та є фактично кульмінаційним, заключним – «Суперечливі процеси модернізації повсякденного життя», адже тут проілюстровано, як відбувалися адміністративні та соціально-економічні реформи, здійснені у другій половині XIX ст., та яким чином позначилися на повсякденному житті звичайного населення. Помітно, що автори не зупиняються винятково на констатації фактів – їх мета полягає у розкритті динамічної історії, де взаємопов'язані технологічні зсуви, соціальні трансформації, культурні зрушення та етичні аспекти. Подібна методика у викладенні матеріалу вказує на розвиток історичної перспективи та здатності до співпереживання стосовно подій минулого.

Дане питання розпочинається описом загального перебігу модернізаційних процесів, які охопили як міські, так і сільські території. Учням пояснюється, яким чином прогрес у промисловості, впровадження інноваційних сільськогосподарських механізмів та розбудова сполучення, зокрема залізниць, докорінно змінили швидкість і сам уклад життя мешканців. Акцентується увага на тому факті, що віднині місто й село не функціонують в ізоляції – між цими сферами почав формуватися жвавий обмін у сфері економіки та культури. Селяни вирушали дедалі частіше на тимчасову працю до індустріальних осередків, приносячи з собою нові манери, предмети повсякденного вжитку та елементи гардеробу, що слугувало ознакою розпаду старих, усталених порядків. Важливим моментом є те, як автори висвітлюють двоїсту природу модернізаційних процесів – цей розвиток не лише подарував зручності, але й похитнув усталені століттями основи родинних зв'язків та етичних норм. Промислова революція трансформувала саму модель сім'ї, стерла давні обряди, а також спричинила появу нових спокус і залежностей. У цих рядках простежується навіть певний сум за світом сільської культури, що відійшов у минуле, –

зазначається, що нова економічна реальність виховувала зневагу до всього, що було раніше та призвела до меркантильного підходу у міжособистісних взаєминах. З огляду на це, учень постає перед етичною дилемою – чи можна вважати прогрес беззаперечним благом, якщо його ціною стає руйнування непорушних, вікових традиційних цінностей? Про це свідчить питання з позначення «Поміркуйте», яке звучить так: «Модернізація повсякденного життя – це позитивне явище, яке зробило людину вільнішою, чи навпаки – негативне, яке зіпсувало мораль людини?» [12, с. 221]. Друга частина питання присвячується міським зрушенням. Тут спостерігається вже заглиблення у деталі, а саме мова йде про впровадження водопровідних систем, каналізації, друкування доріг, електричне освітлення, а також розвиток культурних осередків. Усе це постає як ознаки нової моделі існування, де рівень розвитку суспільства вимірюється комфортом, динамічністю та легкістю побуту. При цьому, в тексті не застосовано ідеалізації таких трансформаційних змін. Як вже згадувалося, не всім верствам населення модерний спосіб життя був доступним. Заможні люди користувалися всіма благами та ні в чому себе не обмежували, тоді як бідніші верстви населення залишалися у злиднях та боролися за елементарне задоволення своїх базових потреб.

Ілюстративний ряд в параграфі представлений достатньо – він наповнений картинами, які чудово передають зміст тієї епохи, та у яких художники-сучасники зобразили людні вулиці, працю робітників на шахтах тощо, зокрема додані сюди й фотографії архітектури. Параграф розписаний добре, є чітким та зрозумілим, матеріал доповнений візуально та методично – серед тексту є позначення, запитання для обміркування учнями поданого матеріалу, а також висловлення власної оцінки історичного процесу, спираючись на факти з тексту. Завершується параграф висновками й узагальненнями, де подаються основні тези для систематизації знань учнів. Неможливо не згадати тут й уривки із джерел, які також поряд із переліком питань за вивченою темою подані в кінці параграфу. Вони надаються для опрацювання учнями, і також супроводжуються питаннями та завданнями до цих уривків. Однак у них не говориться про повсякдення – ці документи

свідчать про судову реформу та збереження мовно-культурної дискримінації українців після реформи в Австро-Угорщині.

В підручнику є ще один параграф, у якому згадується та описується повсякденність – «Музеї. Мистецтво та повсякденне життя», який слугує одним з найбільш детальних ілюстрацій того, як ідеться про повсякденність, устрої життя, усталені звичаї та місце жінки у шкільному наративі історії України другої половини XIX ст. На противагу чисельним попереднім параграфам, де домінували політичні, чи, відповідно, соціально-економічні зрушення, а цей вже переорієнтовує увагу учня на рутину життя людей вищезазначеного періоду. Тут продемонстровано, яким чином значні суспільні зміни впливали на функціонування сім'ї, трудовій діяльності, житлових, умовах, вбранні, обрядах, етичних нормах та загальній культурі. Вивчення цієї частини є визначальним не тільки для засвоєння конкретних історичних подій, а й для глибинного осягнення еволюції українського соціуму в умовах модернізаційних процесів.

У центрі уваги авторів тут – побут українського населення, який поступово змінювався у другій половині XIX ст. під впливом промислового розвитку, поява нових технологій та урбанізаційних процесів. Саме з цього починається питання параграфу «Повсякденне життя: побут, звичаї традиції» – окреслення зв'язку між економічним прогресом та як внаслідок нього почали змінюватися риси повсякденного життя людей. Наголошується також, що індустріалізація спричинила поступове витіснення старих дерев'яних інструментів для сільськогосподарських робіт, котрі замінювалися фабричними металевими, новими знаряддями праці[12, с. 328]. Тут увага спрямована на той момент, як у сільському господарстві почали використовувати металеві плуги заводського виробництва, сіялки, кінні косарки і парові молотарки. Звичайна коса вже витісняла серп, а водяні млини почали поступово зникати і поряд з тим стало з'являтися більше механічних. Описані, на перший погляд, лише зміни у побуті, насправді ж вони віщували глибші процеси оновлення, де стара система поступалася новій, а світ поволі втягувався у вир ринкових та промислових зв'язків. У

цьому параграфі така трансформація подана стисло, проте досить образно, адже вона оперує зіставленням застарілого і сучасного – що має в собі навчальний сенс, адже дозволяє учням досягнути хід історії крізь призму процесів, з якими вони знайомі через матеріальні реалії.

Окремий фрагмент присвячено житлу, яке тут виступає важливим осередком соціальних та культурних змін. Автори детально розповідають, як у селах існували оселі двокамерні, тобто хата і сіни, та трикамерні – хата, сіни і комора. Підкреслено також, що згодом саме останній тип домівок став переважаючим. Далі говориться, що наприкінці XIX – XX ст. у сінях почали виділяти окрему кухню, що демонструє поступове прагнення до комфорту й логічного поділу простору. Усе це викладено з увагою до таких хатніх подробиць, які разом творять уявлення про розвиток побутової повсякденності. У промислових місцевостях, особливо у поселеннях біля заводів, поширеним був зовсім інший тип помешкання – казарми-бараки для робітників. У них жили родини, кімнати були тісними і на декілька рівнів розміщувались нари, а для сімей відділяли кутки або маленькі кімнатки [12, с. 329]. Опис таких реалій відображає розбіжність між селянським та міським робітничим існуванням, між традиційним укладом та новою, часто суворою реальністю та важкими умовами індустріального світу. В цих деталях виявляється повчальна мета – формувати емпатію, навчити розрізняти соціальну нерівність та розуміти ціну модернізації.

Далі в тексті висвітлюється, як зі зростанням промислового виробництва поступово мінялося вбрання та побутові моменти. Власноруч зроблені речі почали витіснятися фабричними, що свідчило про входження міської культури навіть у найвіддаленіші сільські місцевості. Традиційна культура подається авторами як значуща, але така, що також зазнавала змін під впливом нових економічних змін. Чимало уваги відведено викладу видозмін у родинному житті. Зазначено, що відходила велика патріархальна родина, коли під одним дахом перебувало кілька поколінь. Її замінювала тенденція невеликої сім'ї – ця модель, яка вже ближча до сьогодення. Нащадки, зокрема сини, отримували в спадок майно батьків, а молодшому

синові діставалася дещо більша частина спадку, також при ньому вже доживали віку старі батьки [12, с. 330]. В цьому описі ми бачимо відтворення побутових реалій, та формування уявлень про соціальні зрушення, коли змінювалася будова родини та відповідно, функція кожного її учасника.

Не могли залишити поза увагою також наступне після цього питання в параграфі, присвячене становищу жінки – «Зміни у житті українських жінок». Адже він відображає важливий соціальний аспект, який, ще раз наголосимо, нечасто з'являвся в підручниках 2000-х років. Востаннє такий момент простежувався у підручнику О. Струкевича, як ми вже зазначали, також цього ж часу видання. Розпочинається текст цього питання одразу з ролі жінки в сільських родин, та говориться, що ця роль змінювалася несуттєво, тобто жінка так і залишалася берегинею домашнього вогнища, виховувала дітей, керувала домашніми справами та була помічницею у полі. Натомість у міському середовищі жінки дедалі частіше долучалися до виробничих процесів. Вони важко працювали на фабриках і заводах, а оплата їхньої праці була значно меншою, ніж чоловіча, та крім цього жінки паралельно не звільнялися від побутових справ та інших домашніх турбот. Тут ми бачимо, як автори окреслили подвійний тягар жіночого життя – робота й дім, що перетворює становище жінки на одну з головних соціальних проблем епохи. Однак водночас звертається увага на те, що нова роль жінки надавала їй певну самостійність, а саме вона почала розпоряджатися сімейним бюджетом, що вказувало на поступове послаблення патріархальних норм. Особлива увага надається й жіночій освіті – зокрема згадано заснування Київських вищих жіночих курсів 1878 р., які стали першим в Україні закладом вищої освіти для жінок. Само собою, автори не могли ту пригадати й ті негаразди, з якими зіткнувся цей заклад – уряд не виділяв фінансування, а потім й взагалі заборонив набір нових слухачок, але навіть й у таких умовах понад тисячі жінок змогли здобути тут освіту [12, с. 330-331].

Повернімося до методичного наповнення параграфа. Під час викладу матеріалу, зокрема у питанні про жінок, яке ми розглянули вище, також є позначення «Поміркуйте» з питанням: «Як ці зміни вплинули на становище

української жінки?» [12, с. 330], що подається одразу після маленького вступного фрагменту тексту, де розповідалося про те, які зміни спіткали жінок під час промислової модернізації. Так, зрозуміло, що це питання націлене на розвиток критичного мислення і здатності аналізувати історичні процеси, зокрема й через моральні і суспільні наслідки. Представлений візуальний матеріал у параграфі також на хорошому рівні – тут використані картини К. Трутовського «Біління полотна», М. Пимоненка «Свати», М. Ярошенка «Курсистка», а також зображення посуду, фото пам'яток архітектури. За традицією цього підручника, параграф завершується блоком «Висновками та узагальненнями», переліком запитань до теми «Перевірте себе», блоком «Документи та матеріали», тобто поданням уривка з джерела для опрацювання учнями та завданнями до нього, і також важливими датами, які згадувалися під час викладення матеріалу цієї теми.

Заключний розділ 9 у підручнику має також параграф, який стосується повсякденного життя – «Друга половина XIX ст. Особливості модернізації господарського і повсякденного життя». Однак у цьому розділі цей, та інші параграфи розраховані на написання учнями практичних робіт. Його завдання полягає у пригадуванні змісту попередніх тем, про що свідчить позначення «Згадайте» на початку параграфа, а також розвинути в учнів навички використовувати отримані історичні знання стосовно певного простору рідного краю, розглядати загальні явища та зіставляти їх на локальному рівні, тобто, як вони себе проявляли у досліджуваному рідному краї. Пам'ятаємо, що структура параграфа побудована у формі практичного заняття. Тому, одразу ж після позначення «Згадайте» розміщено наступне Творче завдання – «Правильно чи помилково стверджувати, що модернізація докорінно змінила духовне життя та культуру краю?» [12, с. 336]. Тут учням пропонується встановити, які елементи локальної культури залишалися незмінними навіть у контексті модернізації, а які зазнали перетворень у відповідь на соціально-економічні зміни другої половини XIX ст. Тобто, тут потрібно порівняти традиційний спосіб життя селянського середовища зі змінами, викликаними розвитком промисловості, поширенням нових технічних засобів,

збільшенням міського населення, формуванням робітничого класу. Крім того, відбувається орієнтація на розуміння того, що повсякденне життя різних суспільних верств змінювалась нерівномірно, а саме міські жителі швидше долучалися до технічних нововведень, тоді як у селах традиційні риси побуту зберігалися довше. Згадано тут і про використання технічних досягнень у побуті міського населення, пропонується учням знайти відомості про те, як ці зміни проявилися у їхньому населеному пункті чи місті. Це стосується й розвитку міської інфраструктури, тобто появи нових архітектурних споруд, оновлення житла, поширення фабричних товарів, видозміни знарядь праці. Завдання чітко демонструє наявність у параграфі елементів практичності, локальності історії, воно полягає в тому, що учень має своєрідно відтворити, умовно кажучи – «зображення» свого міста чи села у добу модернізації, використовуючи ресурси, які тісно пов'язані з краєзнавством.

Окрема частина у параграфі присвячена дослідженню суспільно-політичного життя краю. Учням запропоновано визначити, які організації чи об'єднання діяли у їхньому рідному краї, до яких політичних течій вони належали, та які особи були активними учасниками місцевого громадського руху. Учні мають змогу дослідити та побачити, як національно-визвольний рух та ідеї національного відродження знаходили відгук у громадах. Питання про вплив національно-визвольного руху на свідомість населення краю підкреслює важливість розуміння історичних процесів через світоглядні й культурні зміни.

Далі в тексті відбувається перехід до аналізу зрушень у галузі освіти, науки та культури, що закликає систематизувати інформацію про відомих культурних діячів, науковців, письменників та митців, які проживали у рідному краї або були його уродженцями. Тут проілюстровано, що модернізація також вплинула й на розвиток інтелектуального та культурного потенціалу суспільства. Нижче подано завдання практичної роботи – створити таблицю «Наука і культура в нашому краї в другій половині XIX ст.» [12, с. 338], яка розділена на 3 колонки, в які потрібно внести дані про

відомих постатей-земляків, чим вони займалися та якій галузі вони себе присвячували, та джерела, звідки учні взяли інформацію про цих людей.

Під час роботи над практичним заняттям учням рекомендується звертатися до художньої літератури, яка може доповнити знання про побут і культуру місцевого населення. Саме в літературних творах можна спостерігати особливості побутового життя, уявлення людей, духовність тощо. Пропонується також учням відвідати краєзнавчий музей, що дозволяє навчання зробити цікавим, а учням здобути досвід та відчувати себе у ролі дослідників. І на завершення пропонується порівняти духовне і суспільне життя рідного краю з іншими регіонами України, що формує комплексне розуміння регіональних особливостей в межах загальноукраїнських процесів. Загалом практична робота спрямована на активну діяльність учнів. Вони мають шукати інформацію в різних джерелах, досліджувати історію своєї місцевості, інтерпретувати зміни у повсякденному житті земляків. Зміст завдань зосереджений на показі модернізації, як складного процесу, що охоплювала безліч сфер: культуру, економіку, освіту, побут, соціальні взаємини, а також й політику. Практична робота є узагальнюючою, тобто налаштованою на систематизацію знань учнів з теми повсякденного життя із застосуванням дослідницького аспекту.

Тепер розглянемо новіший підручник з історії України для 9 класу Ф. Турченка та В. Мороко, який було видано у 2017 р. У цьому підручнику, як і в попередньому, міститься значна кількість візуальних матеріалів – порівняльних таблиць, карт, логічних схем та графічних даних. Вони слугують інструментом для глибшого осягнення взаємозв'язків, що існували між різноманітними історичними явищами та процесами розвитку у їхньому часовому й територіальному контексті. Знаходження відповідей на питання підручника, а також аналіз першоджерел мають ключове значення для розбудови об'єктивного розуміння історії України. Вони, окрім того, вчать учнів самостійному, критичному мисленню та дають змогу вільно оперувати здобутими знаннями, висловлювати власну думку та позицію не лише в класі, а й поза ним.

Параграф «Повсякденне життя. Практичне заняття», як ми бачимо, спрямований на практичну роботу, та цілеспрямовано поєднує історичний зміст і практичну діяльність учня. Тут матеріал розгортається у вигляді добірки документів та матеріалів, супроводженої запитаннями, які стимулюють учня до аналізу, порівняння та узагальнення. Цей параграф не просто інформує про повсякденне життя українців у першій половині XIX ст., а й відточує навички роботи з уривками історичних джерел, спонукаючи до неупередженого аналізу їхнього наповнення та виокремлення ознак, що свідчать про модернізаційні процеси. На початку параграфа автори формулюють поняття, що термін «повсякденне життя» є сферою людського життя поза виробництвом, та являє собою багатогранну площину, яка вміщує в себе аспекти на кшталт харчування, вбрання, житла, культурних здобутків, освіти, дозвілля, догляд та підтримання здоров'я тощо. Вже такий вступний момент окреслює напрямок для подальшого аналізу – повсякденність представлена не як усталений комплекс традицій, а як динамічний простір, де яскраво простежується злиття давніх традицій із тими, що є новими – модерними. Далі подаються документи та матеріали для опрацювання і перший такий блок охоплює тему одягу та харчування [13, с. 125]. Тут використано фрагмент тексту-першоджерела, що дає загальний опис народного строю першої половини XIX ст. Авторами підручника детально дібрано опис, який чітко демонструє соціальну нерівність – бідніші верстви населення усе ще вдягалися у вироби власного виробництва, тобто виготовлений з домотканого полотна, тоді як заможніші верстви, а особливо у містах, вже масово переходили на фабричні тканини. Такий опис допомагає учневі усвідомити відчутні наслідки оновлення суспільства на прикладі буденності, предметів щоденного побуту: сорочок, спідниць, верхнього одягу чи взуття. Окрема увага приділяється значенню вишивки, прикрас та головних уборів як елементів традиційної спадщини, що зберігалися попри зовнішні впливи. Переходячи до частини присвяченій кухні та харчуванню [13, с. 126], читаємо про появу нових страв завдяки поширенню картоплі, що демонструє одночасно і зміну структури сільськогосподарського виробництва

та пристосування людей до вживання нових продуктів. Також підкреслюється різниця у достатку – м'ясо було рідкістю для переважної частини народу, тоді як рослинне харчування залишалося основним у їхньому раціоні. Опрацьовуючи даний текст, учні отримують розуміння, що прогресивні зміни не знищили традицій, але відбулася поступова їх трансформація.

Другий фрагмент тексту джерела присвячений огляду міського жіночого вбрання Лівобережжя та Слобожанщини [13, с. 127], що являє собою важливе джерело для ілюстрації територіальних відомостей. Це дозволяє побачити неоднорідність побуту по всій Україні, що він не всюди був однаковим. Подаються детальні описи елементів убрання – шовкові хустки, спідниці, полотняні фартухи, сарафани, сорочки – завдяки чому постає живий образ культурного різноманіття. Одночасно учень може побачити різницю між автентичним та тим стилем, що наслідував міську моду, що є важливим для розуміння соціальних відмінностей.

Третє питання параграфа зосереджується на одній з центральних проблем – соціально-побутової суперечності між містом та селом [13, с. 127-128]. У XIX ст. місто функціонувало переважно як простір, що був відчуженим від української мови та культури, тоді як село уособлювало берегиню українських звичаїв та традицій. Звідси впливав не лише соціальний, а й культурний розкол. Міщани, особливо заможні, прагнули імітувати та наслідувати західноєвропейські культурні моделі, відвертаючись від власної культури, натомість селяни бачили місто як чужий для них простір, заселений панами.

Питання про житло розписує зміни в будівництві та облаштування сільських хат. Зменшення лісів спричинило поширення глинобитних та кам'яних будинків, що вже показує залежність побуту від природних умов і ресурсів [13, с. 128]. Опис внутрішнього простору хати – піч, лави, мисник, образи на стінах, столи та скрині, створює цілісну картину традиційного селянського побуту. Водночас вказано й на появу нових рис – покрівля із заліза, складніша планувальна структура, оздоблення, які наслідували

міський стиль. Модернізація в побуті була поступовою, і зміни відчутні навіть у такій найбільш консервативній сфері, як оселя.

Наступне питання параграфа присвячене відпочинку, розкриває духовний та святковий аспекти повсякденного життя. Тут змальовані традиційні свята: обжинки, коляда, щедрування, Масниця, Зелені свята, а поряд із тим – як саме молодь проводила вільний час [13, с. 130]. Слід зазначити й функцію корчми, яка була не лише осередком розваг, а й залежності деяких селян. Тут наголошено на розшаруванні суспільства, а саме відмінність селянського дозвілля від міщанського, подібно до того, як відрізнявся їхній устрій життя.

Як і у виданні 2009 р., тут в новому також присвячено окремо підрозділ долі української жінки [13, с. 130]. Показано, що українські жінки здавна мали більше свободи та автономії, ніж росіянки, проте імперська політика уніфікації спричинила звуження цих життєвих перспектив. Надзвичайної ваги надано питанню доступу до навчання – освітні можливості були вкрай обмежені, а перші жіночі навчальні заклади постали лише у середині XIX ст. У тексті продемонстровано розбіжність у долях жінок із різних соціальних прошарків – якщо у селянських родинах важкий тягар обов'язків лягав на плечі жінки, то у заможних родинах жінка, хоч й була відсторонена від важкої праці, однак була сильно обмеженою у професійній діяльності через відсутність освіти.

У кінці параграфа розміщено перелік запитань та завдань, які виконують виховну та методичну функцію. Мета їх полягає у стимулюванні учнів до самостійного мислення – ідентифікації традиційних та модерних ознак, деталізації опису народного одягу, висвітленні суперечностей між містом та селом, представленні особливостей побуту, а також створенні міні-проєкту, присвяченого повсякденному життю різних прошарків суспільства. Подібні завдання сприяють умінню зіставляти факти, формулювати логічні висновки та простежувати історичні зміни крізь призму повсякденних реалій. Таким чином, цей параграф слугує яскравою ілюстрацією того, як сучасний підручник інтегрує історичну науку з практичними компетентностями. Текст

у цьому параграфі мало чим відрізняється від того, який надрукований у підручнику 2009 р. у одному з параграфів, який присвячений повсякденному життю і теж розрахований на практичне заняття. Ілюстрації також підібрані тут доречно, ми бачимо як до кожного фрагмента джерела додано зображення того, про що йдеться безпосередньо в тексті. Зокрема ми тут бачимо й художні картини та фотографії.

Наступний параграф у цьому підручнику, який присвячений повсякденному життю української родини та має форму практичної роботи – «Повсякдення української сім'ї. Практичне заняття». Як і будь-яка практична робота, вона націлена на стимулювання учня до пошуку, зіставлення, виведення загальних висновків і розширення знань поза межами поданого матеріалу. Цей параграф є засобом розвитку історичної обізнаності, зокрема у сфері напрацювання етнографічних відомостей, описів побуту та джерел, які стосуються історії повсякденного життя. Тут пропонується розглянути повсякденність через центральне ядро традиційного суспільства – сім'ю. Саме крізь цю призму розкривається широкий спектр суспільних зв'язків: соціальних, економічних, морально-етичних та релігійних. Текст вибудовано логічно – від створення родини та шлюбу до виховання дітей, становища жінки, старості, опіки над здоров'ям і медичного забезпечення, а також обрядовості. Під час опрацювання параграфа це дозволяє простежити, як ступінь економічного розвитку, модернізаційні впливи, соціальні звичаї та віра формували конкретний стиль життя українців тієї доби.

Перше питання в параграфі стосується того, як українці створювали сім'ю. Зазначено, що подружжя у звичному суспільстві не було особистою річчю двох людей, воно фактично керувалося громадою, місцевими традиціями, молодіжними громадами та родинною структурою [13, с. 358]. Подається це, як ознака традиційної культури, у якій суспільний нагляд та громадська думка були набагато вагомішими, ніж у сьогоденні. Значну увагу приділено віковим нормам моральних очікувань, пов'язаних із укладанням шлюбу. Підкреслюється, що ранній шлюб був загальноприйнятною практикою – для дівчат нормою вважався вік 16-18 років, тоді як юнаки

зазвичай одружувалися вже після завершення військової служби. Нижче в тексті подано прислів'я, які відображають світогляд громади, до прикладу: «Хто рано встає і рано жениться – ніколи не розкається» [13, с. 359]. Один із аспектів, що розглядаються, це явище української національної ендогамії, тобто схильність представників українського народу до вступу в шлюб лише серед своїх. В підручнику це представлено як дієвий інструмент збереження національної самобутності під час панування Австрійської та Російської монархій. Шлюбні союзи з представниками інших націй були поширені більше серед вищих прошарків суспільства, головним чином, керуючись політичними розрахунками та прагненням до матеріальної вигоди [13, с. 360]. З цього випливає, що переважно серед селян, та й загалом в українському суспільстві до міжнаціональних шлюбів ставилися насторожено.

Далі текст у параграфі переходить до розгляду сімейних стосунків. На відміну від російської патріархальної моделі, де жінка традиційно займала підпорядковане, залежне становище українська сім'я вирізнялася значно демократичнішими стосунками. У тексті підкреслено, що жінка мала право володіти майном, розпоряджатися матерізною, тобто землею, яка отримувалась у спадок від її матері та долучатися до вирішення господарських справ [13, с. 361]. Учень може помітити та зробити висновок, що українська культура має власні відмінності від сусідніх, а отже – моделює простір для порівняльного аналізу. Серед тексту простежується й важлива суспільна функція жінки як фактичного керівника господарства у часи чоловічої відсутності – мається на увазі, у зв'язку з військовою службою чи заробітками.

Великий обсяг інформації містить питання, присвячене вихованню дітей та ролі сім'ї, як осередку духовності. Автори цього підручника зробили акцент на трьох ключових складових дитячого розвитку: працьовитості, моральності та національній ідентичності. Структурування змісту є методологічно обґрунтованим, адже воно дає можливість учням усвідомити багатогранність виховного процесу в традиційному сімейному колі та його виразну соціокультурну орієнтацію. Шляхом деталізації повсякденної рутини

– залучення дітей до хатніх обов’язків, формування шанобливого ставлення до старших поколінь, плекання любові та усвідомлення відповідальності, учень розуміє сутнісну частину життя, а не тільки його формальні прояви. У цьому питанні вплітається й християнські засади, посиляючись на слова митрополита Андрея Шептицького: «Пам’ятайте й те, що Ваша хата є першою й найважливішою школою, в якій діти Ваші мають навчитися любити Бога і людей» [13, с. 362]. Цей момент демонструє, як повсякденне життя співіснує з релігією, і яким чином духовна інституція формує етичні засади родини. Обрядовості надається роль важеля для збереження як давніх звичаїв, так і національної пам’яті, починаючи від хрестин, весілля і аж до поховальних ритуалів. У питанні, присвяченому старості, описується патріархальна модель опіки над людьми поважного віку – звичай, за яким одного з синів залишали з батьками, або незаміжню доньку з приймаком [13, с. 363]. У наступному питанні висвітлюється здоров’язбереження та робота медичних служб. Фактично тут йдеться про розвиток земських лікарень, виникнення медпунктів на промислових об’єктах, діяльність та внесок меценатів, певне зменшення смертності.

Остання частина параграфу складається з низки запитань за темою, призначених для доповіді та обговорення. Це є чітко виражена дидактична частина, яка пропонує учням структурувати матеріал, розвивати навички усного мовлення, роботу з текстом та навички дослідження. У підсумку, цей параграф розписаний чітко, детально розкриває повсякденне життя, однак, тут спостерігається вже менше ілюстрацій. На початку параграфа розміщено позначення «Згадайте», який містить 3 запитання для пригадування матеріалу, який пов’язаний із темою, яка буде вивчатися. Зокрема з них, питання: «Які риси повсякденного життя в Україні характерні для періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст.?» [13, с. 358], яке дає змогу учням пригадати раніше вивчену тему повсякденного життя одного періоду та порівняти її з темою, яка розглядає повсякденність вже періоду другої половини XIX – XX ст., таким чином, знаходячи спільне та відмінне у способах життя різних проміжків часу.

У процесі дослідження шкільних наративів, присвячених українському повсякденному життю, було взято до розгляду та проаналізовано підручник з історії України для 9 класу, авторами якого є вже відомі нам Ф. Турченко та В. Мороко [11], чиї підручники ми вже розглядали раніше, і, як ми побачили, саме ці підручники з історії України чудово себе проявили під час дослідження. В них гарно структуровано матеріал, багато ілюстрацій, уривків з документів та джерел, продумані завдання, зокрема й творчі, й загалом, їх можна вважати дійсно якісними підручниками. Підручник, на якому зараз зосереджено нашу увагу, є найстарішим серед тих, які ми розглядали – його було видано у 2004 р. Залучення цього підручника до ряду джерельної бази з підручників з історії України має значення для відстеження еволюції змін у шкільних історичних текстах. Адже, саме на початку 2000-х років, формувалася така методика викладання, що суттєво розходиться з тими орієнтирами, які панують тепер. Проте, під час дослідження цього підручника було виявлено певну особливість – у ньому фактично відсутня тема історії повсякденного життя, чи бодай якась згадка про неї. Немає окремих параграфів, чи окремих питань, які розкривали б аспекти сімейного побуту, звичаї та традиції, види занять і відпочинку, розподіл ролей за статтю чи матеріальний устрій життя українців.

Щоб зрозуміти причини такої відсутності, слід узяти до уваги обставини, за яких цей матеріал створювався. На початку 2000-х років система історичної освіти в Україні перебувала у фазі переосмислення радянських навчальних стандартів та методик, проте її вдосконалення ще не досягло того рівня, коли тема історії повсякденного життя сприймалася б окремим та повноцінним тематичним напрямом. У підручнику 2004 р. бачимо, як виразно проступає акцент на політичній, дипломатичній та військовій історії, зосередженості на викладі загальнонаціональних подій, ключових постатей та державотворчих процесів. Така структура є цілком типовою для перехідного етапу шкільної історіографії, де першочерговим завданням виступав національно-політичний наратив, як інструмент формування громадянської свідомості.

У той час, шкільна освіта мала на меті закріпити національну ідентичність та подолати наслідки панування радянської системи у викладанні. Через це автори шкільних підручників зосереджували свою увагу на тих моментах, що вважалися першочерговими для формування державотворення та виховання громадянина. Зрозуміло, що повсякденне життя у цьому випадку відкладалося на другорядний план, оскільки не давало змоги яскраво репрезентувати масштабні зміни чи боротьбу за державність, які були ключовими в шкільному курсі історії. Тому, тут ми спостерігаємо лише систематизований виклад подій з кінця XVIII – початку XX ст. Загалом, розглядаючи цей підручник, ми помічаємо звичайний виклад тексту, який містить не так багато ілюстрацій, а якщо такі і є, то це переважно карти, і практично вони всі чорно-білі. Хочеться також відзначити, що цей підручник 2004 р. видання є досить важким для сприйняття. Він нагадує більше хрестоматійну літературу, ніж підручник, який призначений для учнів у школі. Так, у ньому як і у всіх інших шкільних підручниках, що ми розглядали, є позначення «Перевірте себе» з переліком запитань до теми, робота з документами та матеріалами, завданнями, та власне, словник термінів. Однак його не можна назвати таким, який би відповідав сучасним тенденціям складення підручників. Слід враховувати, що на той час історією повсякденного життя в Україні займалося дуже мало науковців, та й загалом цей напрям ще не був широко впроваджений у історичних дослідженнях.

Далі нашій увазі представлено підручник з історії України для 9 класу, авторами якого є Олена Пометун та Нестор Гупан. Підручник видано у 2017 р., і розгляд у ньому теми повсякденного життя має особливість у тому, що автори надають перевагу формату практичних завдань. Тобто, у цьому випадку учень не засвоює вже сформовану розповідь про спосіб життя, а повинен самостійно реконструювати історичний образ, спираючись на архівні матеріали, документи, ілюстрації та запитання, спрямовані на пошук. Серед усіх розглянутих підручників, цей є одним з найбільш прогресивних з огляду на його дидактичну цінність. Параграф «Практичне заняття. Повсякденне життя в першій половині XIX ст.», що є у підручнику, слугує

яскравим прикладом нинішньої компетентнісно орієнтованої педагогіки. Повсякденність тут не представлена як цілісний образ, а навпаки, вона поступово складається самим учнем через процес осмислення окремих свідчень.

Одразу бачимо, що цей параграф складено під практичну роботу, і на його сторінках висвітлено три головні складові українського суспільства доби першої половини XIX ст.: селянський устрій, міське середовище та сімейні відносини. До кожного із зазначених пунктів додається низка уривків із першоджерел та візуальних матеріалів, що доповнюють одне одного, формуючи об'ємне бачення того часу. Особливістю цього є відсутність загального авторського підсумування – натомість учень безпосередньо працює з оригінальними прямими описами, що вимагає від нього порівнювати, співвідносити інформацію та формулювати власні судження. Саме тут ми бачимо особливість цього підручника та його відмінність від більш ранніх видань – перехід до самостійної пошукової роботи.

Перше питання «Житло та побут селян» вибудований на матеріалах французького лікаря Домініка де ла Фліза, який у 1820-1840-х рр. детально описував Київщину. Його нотатки формують практично етнографічний образ українського села. Згідно з його відомостями, селянські оселі тут зводилися з деревини, мали типове планування – одна кімната, сіни та комора, а покрівля майже всюди була солом'яною. Важливим елементом облаштування інтер'єру слугував парадний куток, де розміщувалися ікони, оздоблені вишитими рушниками. Джерело також висвітлює майнове розшарування – хати заможних селян були більшими та просторішими, краще облаштовані та побілені, проте загальна структура житла залишається подібною до всіх соціальних верств, що засвідчує стабільність та стійкість традиційної селянської культури [4, с. 97]. Згадується також й про харчовий раціон селян, який за спостереженнями де ла Фліза, залишався практично незмінним впродовж усього року. Основою харчування були хліб, виготовлений з ячменю, жита чи гречки, різноманітні каші, а також відомі традиційні страви, як-от червоний борщ, куліш чи галушки. Споживання м'яса було рідкісним

явищем, вживали його переважно у святкові дні, що підкреслює скромність харчового раціону. Окрема увага приділяється посуду – переважно глиняному та дерев'яному, а також майже повній відсутності виделок, деталь, яка дозволяє простежити рівень матеріальної культури. В кінці питання пропонується учням дібрати 5-7 прикметників, які були би доречними у розповіді про українське село в зазначений період [4, с. 98].

Друге питання, яке присвячене життю та побуту містян, представляє вже іншу соціальну картину. В уривках матеріалів О. Куземи та І. Гуржій простежується зміна та зростання міст Правобережної України. Акцентується увага на змінах етносоціальної структури – частка міських жителів неукраїнського та неросійського коріння зростала, купецтво набувало більшого значення, формувалося по-справжньому багатонаціональне урбаністичне середовище. Виокремлюється теза про те, що українці змушені були відступати на околиці міст, а сам розвиток міст підпорядковувався впливу неукраїнських сил [4, с. 98]. Уривок з відомостей І. Гуржій доповнює цю картину побутовими деталями – говориться про жалюгідний стан київських вулиць, здійсання на вулицях пилу влітку та багно восени і навесні, бродячі собаки, які являли собою небезпеку для оточуючих, часті пожежі. Учневі тут подано іншу сторону міського життя, що суттєво відрізняється від будь-яких ідеалізованих уявлень. Далі подається завдання для учнів – розглянути ілюстрацію Є. Крендовського та визначити риси тогочасного міста за поданими підпунктами. Уривок з дослідження В. Молчанова щодо ціни міського та сільського житла засвідчує виразну соціальну нерівність: оселі в центрі Києва обходилися значно дорожче, ніж селянські помешкання. Таким чином учням у джерелі продемонстровано, відмінність між урбанізованими містами та сільською місцевістю [4, с. 99].

Наступне питання зосереджується на сімейних звичаях, шлюбних традиціях, а також суспільному положенню чоловіка та жінки. В джерельному уривку В. Наулка спрямовано увагу на тому, що шлюб у ХІХ ст. являв собою певний тип угоди. В цій угоді набагато більшого значення надавалося приданому дівчини, земельним наділам та загальному майну.

Автор згадує також нерівні за статусом шлюби, звичаєве право та вирішальну роль вінчання як заключного та визначального етапу створення сім'ї. Крім того, в тексті розкрито територіальні варіації – на Лівобережжі молодший син зберігав право проживання з батьками, тоді як на Правобережжі ця роль належала старшому, що слугує відображенням регіональних структурних відмінностей у родинному влаштуванні. В уривку з джерела О. Кісь розкривається картина гендерної диспропорції, коли чоловік виступав головою – очільником домогосподарства, котрий мав повноваження на застосування фізичної сили, тоді ж жінка нерідко перебувала у стані виснаження через багатодітність та важку працю. Додатково наводиться важлива статистична віха – упродовж XIX ст. на землях, підконтрольних Російській імперії дуже малий відсоток українок мали навички читання і письма, що вкорінювалося із переконанням батьків, які не вважали за потрібне надавати донькам можливість здобувати освіту [4, с. 100].

Усі ці три блоки складені на єдиній дидактичній канві, тобто підручник подає не лише відомості, а й плекає в учнів навичку опрацювання історичних джерел, здатність розрізняти суспільні явища крізь буденні обставини, усвідомлювати економічні, етнічні та культурні зв'язки. Кінцеві ж питання «Перевірте себе» спонукають та заохочують до роздумів, а отже, у підручнику не просто завершується тема, а радше відкриває простір для подальшого вивчення. Сам параграф має хороше наповнення, яке складається практично з уривків джерел, ілюстративний ряд підібрано доречно, питання та завдання побудовані дидактично правильно. Все це демонструє цілком новий підхід до викладання та подачі теми повсякденності у підручнику, адже замість звичайного описового викладу учні працюють із джерелами, інтерпретують матеріальні свідчення, аналізують зображення, порівнюють тогочасні реалії та доходять до власних висновків.

В підручнику є ще один параграф – «Практичне заняття. Традиції і побут української сім'ї у другій половині XIX – на початку XX ст.», який також базується на залученні учнів до самостійного дослідження. Автори будують структуру параграфа, концентруючи увагу на практичних завданнях,

документах, наукових роз'ясненнях. Їхня мета – спонукати учнів до самостійної роботи, в даному випадку відтворення побуту минулих часів, використовуючи для цього різні джерела. В першому питанні параграфа застосовано візуальні джерела: фотографії сільських родин із теренів Полтавщини, Гуцульщини, мешканки Борислава, а також славетної родини Терещенків [4, с. 274]. Ці світлини слугують першим етапом занурення у тему традицій та побуту, окреслюють межі соціального розшарування та спонукають учня звернути увагу на відмінності у вбранні, кількості членів родини на фото, оздоблення житла, матеріальне становище. Розміщення світлин на самому початку параграфа є не випадковим, оскільки вони одразу привертають увагу ще до читання тексту, і сприяють зацікавленості в розгляді та дослідженні теми. Нижче подано свідчення дослідника ХХ ст. М. Стельмаховича, де він розповідає про сім'ї, та кількість їх членів, вони могли складатися з кількох поколінь, вже до початку ХХ ст. кількість осіб в сім'ї зменшувалась [4, с. 275].

Наступний уривок – це матеріал Р. Чмеліка про робітничу сім'ю. Тут відбувається вже перехід до порівняння двох моделей української родини – традиційної селянської та нової робітничої. Вперше підкреслюється перехід від родини замкненої, яка сама себе забезпечує виробництвом та споживанням, до такої, що відкривається зовнішнім чинникам – міському середовищу, державному втручанням, а іноді й процесам асиміляції. Тобто виклад матеріалу тут є таким, який дозволяє читачеві, а саме учневі простежити модернізаційні зміни крізь призму конкретних трансформацій повсякденності: зменшення кількості дітей, перегляд функціональних обов'язків між подружжям, зростання автономії молоді [4, с. 275]. Поданий матеріал показує, що формування робітничого середовища супроводжується зміною сімейного укладу, що являє собою взаємозв'язок між повсякденним життям та соціально-економічними зрушеннями. Ключовим елементом виступають уривки із законодавчих актів, зокрема із Зводу законів цивільних. Учні мають змогу ознайомитися з прямими посиланнями щодо вікового цензу для укладення шлюбу, потреби у згоді батьків, зобов'язань подружжя,

залежного становища дружини, а також права батька застосовувати тілесні покарання до дітей [4, с. 276].

Наступне питання цього параграфу зосереджується на становищі жінки, де матеріал складається з думок таких постатей, як Я. Грицак, О. Кісь, О. Драгобицька та І. Грабовська. Основна ідея, що пронизує цей матеріал, полягає у поєднанні повсякденності з гендерними нормами. Через свідчення Я. Грицака учні дізнаються про роль «господаря» чи «хазяїна», який був абсолютним авторитетом родини, який був відповідальний за прийняття найважливіших рішень. Окрема увага приділяється тому, як жіночі обов'язки сприймалися як «незначні», хоча насправді ж вони собою являли надрядкову та виснажливу працю. Народні українські прислів'я, розміщені в цьому питанні поруч з джерельними уривками, відображають суспільні вимоги та стереотипи щодо належної поведінки як для жінок, так й для чоловіків [4, с. 276]. Одночасно порівнюється становище жінок у різних соціальних прошарках. Селянки обтяжені хатніми справами, а також роботами по господарству, тоді як представниці інтелігентних кіл могли себе присвятити самоосвіті, а також могли наймати жіночу прислугу. В кінці питання подано твердження для обміркування учнями: «Дослідники української сім'ї зазвичай указують на демократизм і рівноправність у взаєминах чоловіка та дружини. Чи погоджуєтесь ви з таким твердженням?» [4, с. 277], що спонукає до критичного мислення та підкріплення аргументації щодо такої думки.

Одне з питань у параграфі відведено під тему виховання підростаючого покоління, де знову простежується протиставлення між сім'ями інтелігенції та селянства. У одному з поданих уривків постає картина повсякденного життя інтелігентської родини – це і окремі кімнати для дітей, догляд за гігієною, дисципліна та виховання у відповідності до майбутнього соціального статусу. Згадується й чітка ієрархія у стосунках та суворий характер правил поведінки. Діти не мали права вступати у будь-яку суперечку з батьком. Це характеризує ті культурні норми, з якими дитина ступала на поріг дорослого життя.

У середовищі селян та робітників дитинство зазвичай передбачало раннє включення у трудову діяльність, а часом навіть й залучення до наймитування або роботи на фабриках. У підручнику навіть подано відповідні уривки фабричного законодавства, завдяки яким учні зможуть ознайомитись з правовим аспектом використання дитячої праці. В уривках також висвітлено те, як дівчаток з малечку готували до майбутньої ролі господині, передаючи їм суто жіночі вміння і знання [4, с. 278].

Питання, яке є останнім і завершальним у параграфі, зосереджується на родинних звичаях та обрядовості. Уривок із слів А. Пономарьова знайомить учнів з давньою традиційною структурою весільного обряду – сватання, рушники, випікання короваю та «гільця», викуп нареченої та прощання з родиною. Нижче подано фотографію з Чернігівщини та весільний портрет молодят зі Львова кінця XIX ст., дають змогу побачити регіональні відмінності у святкуванні одного свята [4, с. 280]. При цьому також згадується, як на початку XX ст. весільна обрядовість зазнала модернізаційного впливу, а саме скорочується тривалість святкування весілля, а міська культура приносить нові елементи, наприклад на заміну традиційному вінку приходить фата.

Загалом підручник звертає увагу, що через обряди передавалася культурна спадщина, затверджувалися моральні норми та формувалася національна ідентичність. Усі зібрані матеріали у параграфі закріплюють головну методичну ідею – учні мають змогу побачити та усвідомити неоднорідність повсякденного життя, що вирізняється за ознаками соціальних верств та регіональних відмінностях. Для дослідження цього учням необхідно вчитись працювати з різними джерелами, яких у обох параграфах про повсякденне життя українців зібрано достатньо. Питання наприкінці параграфа заохочують учнів зіставити прочитаний матеріал з їхніми власними родинними звичаями, тим самим роблячи історію повсякденності умовним мостом, що з'єднує минуле та теперішнє. Підручник подає зрозумілу, цікаву та важливу інформацію, достатньо насичений питаннями під час подачі матеріалу, ілюстраціями, джерельними

матеріалами, що свідчить про компетентнісний підхід до вивчення тем з історії.

У дане дослідження було включено також підручник з історії України для 9 класу 2017 р. видання, авторський склад якого представляють: Ігор Бурнейко, Ганна Хлібовська, Марія Крижановська та Оксана Наумчук. Як і в підручнику О. Пометун, тут тема повсякденного життя представлена у форматі практичної роботи, що суттєво відрізняється від звичайного викладу навчального матеріалу. У побудові параграфа автори так само не подають готового тексту з описом побуту українців XIX ст., натомість організовують вивчення теми як самостійне дослідження на основі фотоматеріалів, джерел, коментарів дослідників, що також відповідає сучасній компетентнісній парадигмі навчання, адже учень не просто повинен відтворити інформацію з підручника, а самостійно реконструювати картину повсякденного життя зазначеного періоду. Структура параграфу є нестандартною, у ньому немає окремих розписаних блоків-питань теми, відсутні запитання на роздуми, і складається з 9-ти завдань, що супроводжуються короткими уривками з джерел, слів очевидців та фотографій, зокрема деякі завдання передбачають роботу в парах. Така побудова візуально нагадує більше план конспект уроку, аніж параграф з підручника. Підручник пропонує учням послідовно опрацьовувати різноманітні аспекти повсякденності Наддніпрянщини та західноукраїнських земель, не відділяючи їх одне від одного, а показуючи єдність соціального середовища. Робота розпочинається з розгляду зовнішнього вигляду людей різних соціальних верств. Тут учні мають самостійно визначити ознаки станового вбрання, зіставити народні елементи з європейськими впливами та побачити глибинні соціальні контрасти [1, с. 103].

Наступне завдання стосується теми транспорту, котрий у підручнику розглядається не лише як засіб пересування, але й як своєрідний елемент соціального статусу. Аналізуючи ілюстрації міського та сільського життя, учні мають дійти висновку, що певні засоби пересування, а саме найпростіші підводи були у розпорядженні переважної більшості населення, тоді як

карети, запряжені кіньми, та розкішні екіпажі лишалися привілеєм заможних верств населення. Порівнюючи інтер'єри сільських та дворянських помешкань, у матеріалі розкривається тема житлової культури. Хата селянина постає як простір, де збережено риси давнього устрою, та є практичною. Дворянське житло навпаки, вказує на спорідненість із західноєвропейськими зразками. Згадується тут також і про харчування, подаються свідчення очевидців, серед яких ми бачимо французького лікаря Де ля Фліза, Миколу Гоголя і Тараса Шевченка, які говорять про їжу поміщиків, а також що їли на балу [1, с. 105].

Особлива увага приділяється також благоустрою українських міст. Розглядаючи документи та ілюстрації, учні дізнаються про брукування вулиць, впровадження каналізації та водопостачання, появу вуличного освітлення тощо. Згадується також про громадське спілкування, автори наводять конкретні простори соціальної взаємодії: церкву, ярмарок та корчму. Про кожен з них подаються коротко дані дослідників. Також важливим елементом у підручнику є тема святкувань і дозвілля [1, с. 107]. Учні мають змогу тут побачити різноманіття культурних форм, характерних для ХІХ ст. та сформувані об'ємне уявлення про дозвілля всіх прошарків суспільства. В кінці параграфа учням пропонується підбити підсумки практичної роботи, а результати своїх досліджень обговорити в класі.

В підручнику є ще один параграф, у якому мова йде про традиції та побут української сім'ї, що також розрахований на практичну роботу. Головна увага приділяється порівнянню трьох соціальних груп – селян, робітників та інтелігенції. Алгоритм подачі матеріалу та завдань такий самий, як і в попередній практичній роботі. Про життя селян подано низку джерел, що деталізують внутрішню структуру типової селянської родини. Описано, що ці сім'ї охоплювали кілька поколінь, а життєдіяльність базувалася на важкій праці та непорушному авторитеті батьків. Чоловік займав провідну роль в сім'ї, а дружина очолювала виховний процес дітей та відповідала за ведення домашнього господарства. Зокрема згадуються й дані про лемківські селянські сім'ї та їхній спосіб життя [1, с. 273].

Інформація про родини робітників подається іншим чином. В документі наводяться відомості про робітничі житла: мазанки, землянки, також розглядаються й казарми – колективні житлові будівлі, у яких проживали робітники промислових районів. Також нижче подається ще один невеличкий уривок тексту, де говориться про особливості робітничих сімей, й тут в першу чергу згадано про шлюби між представниками різних національностей. Також тут мова йде про жінку, яка на відміну від селянки, могла розпоряджатися сімейним бюджетом. Учням, опрацювавши подані тексти, та підкріплені фотографії, потрібно визначити умови проживання робітників, чи були вони набожними, якою була роль жінки тощо [1, с. 275].

Наступний блок завдань передбачає дослідження учнями представників третього соціального прошарку – українську інтелігенцію. Тут використано матеріали спогадів батьків, сестер та близького кола спілкування Лесі Українки, які дають уявлення про моральні засади, методи виховання та культурне середовище, у якому зростала інтелігентська родина. Підкреслюється, що центральною фігурою в домі був батько, освячений, лагідний та уважний до своїх нащадків. Мати ж постає берегинею культурних традицій, зокрема народної творчості, що впливало на формування світогляду дітей. Немала увага в уривках також приділяється освітньому процесу. На основі цих спогадів, учням потрібно визначити, яким було виховання в родині Косачів, хто був моральним взірцем для Лесі та інших дітей, чи були сімейні свята, і які саме [1, с. 276]. В кінці параграфу пропонується учням обмінятися результатами роботи у загальному колі та обговорити розбіжності, у разі їх виникнення.

Наступним підручником у нашому огляді постає Історія України авторства Наталії Сорочинської та Ольги Гісем. Його було видано у 2017 р. У змісті підручника зустрічаємо два параграфи, які присвячені повсякденному життю. Обидва, за традицією, є практичними заняттями. Перший з них зосереджується на повсякденному житті українців наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., маючи на меті виявити, які складові їхнього побуту зберегли свою автентичність, а які зазнали змін. Початок параграфу також

дещо нагадує план конспект уроку, оскільки після назви одразу описується мета уроку та хід заняття, де одразу виділено перелік питань, які будуть розглядатися під час вивчення теми. Нижче після цього подається термін, що таке менталітет.

Перше питання розпочинається з опису природних умов, що визначали способи ведення господарства та загальний лад життя. Більшість населення й надалі становили селяни, які були тісно прив'язаними до землі та усталеним укладом життя. А наступне питання вже стосується формування українського менталітету. Нижче подається уривок з джерела – листа Віктора Кочубея до малоросійського генерал-губернатора. Базуючись на ньому, автори виявляють феномен, як «малоросійська ментальність», що виникла серед частини колишньої козацької старшини після отримання статусу російського дворянства. Після прочитання уривку подаються запитання: «Як автор листа ставиться до своєї Батьківщини та її інтересів?» та «...зробіть висновок про те, у чому проявлялася «малоросійська ментальність».» [7, с. 99], що спонукає учнів уважно проаналізувати прочитане та зробити висновки. Далі підручник переходить до опису господарської діяльності: землеробства, скотарства, городництва, садівництва, бджільництва, мисливства та рибальства, а також до опису поселень та житла. Під час висвітлення питання у параграфі дібрано ілюстрації, зображення зовнішнього вигляду будинків. Також зустрічаємо опис одягу, харчування та структуру сім'ї, шлюбні звичаї та становище жінки. Фактично, матеріал багато в чому повторюється із попередніми підручниками, що також як і цей, видавалися у 2017 р., і тому, якихось розбіжностей чи змін не спостерігається. Стиль викладу є також типовим для всіх підручників 2017 р. Параграф завершується запитаннями для закріплення знань, які спонукають учнів осмислити матеріал, порівняти минуле із сьогоденням.

Таким же чином складений інший параграф – практичне заняття, яке стосується дослідження теми традицій та побуту української сім'ї в кінці XIX – початку XX. Особливістю цього параграфа є те, що на його початку пропонуються два варіанти, як можна провести заняття з цієї теми: перший

варіант пропонує організувати навчальну екскурсію до краєзнавчого або історичного музею, а другий – провести урок за формальною обстановкою, тобто у класі. У параграфі подається інформація узагальнено, йдеться про урбанізацію, технологічний розвиток, зростання рівня освіченості та змін у становищі жінки. У параграфі також докладно описується структура сім'ї. Стосунки між членами родини розкриваються через опис ролі батька та матері. Показано також, яким чином усталені звичаї формували правила успадкування, розподіл праці та внутрішню ієрархію в родині. Зокрема у питаннях згадуються і сімейні звичаї та обряди, шлюбний вік. Ілюстрації одягу, весільні фото, використані у питанні, підкреслюють сприйняття матеріалу [7, с. 262]. У параграфі також присутнє завдання з картою, яке передбачає визначення статистичних даних про національні меншини на українських землях та зростання населення упродовж XIX ст. [7, с. 264]. Загалом, текст у параграфі побудовано таким чином, щоб поєднувались оповідна частина, опис етнографічних елементів, діяльнісний компонент та елементи проблемності.

У 2022 р., виходить нове видання Історії України для 9 класу, де Н. Сорочинська – єдина авторка підручника. Слід зазначити, що цей підручник створено вже в умовах оновлених освітніх стандартів та з урахуванням суспільних викликів, що постали перед країною. Авторка видання поставила за мету поєднати наукову достовірність із доступністю та легкістю сприйняття матеріалу, зосереджуючись на формуванні історичної свідомості, усвідомленні культурної спадщини та значенні повсякденності в історичному процесі. Матеріал у підручнику подано так, щоб стимулювати розвиток критичного мислення в учнів та відображати сучасну інтерпретацію історії України в світлі європейських культурних та політичних традицій.

Серед змісту виділяються цілі два розділи, назви яких натякають на те, що в них йдеться про повсякденне життя як і кінця XVIII – першої половини XIX ст., так і середини XIX – початку XX ст. Однак, в цих розділах не йдеться лише про повсякденне життя, як може здатися на перший погляд, а виділяється лише по одному параграфі у розділі, ба більше, у цих же

параграфах інформація про повсякдення подається лише в одному питанні. Саме це і простежується у параграфі «Повсякденне життя. Розвиток освіти, науки та літератури». На відміну від попереднього видання 2017 р., де тема повсякденного життя подана окремим параграфом, розрахованим під практичну роботу, з розлогим описом сільської сім'ї, побуту, обрядовості, виховання дітей та міського життя, то тут ми бачимо значне скорочення конкретно цієї теми та подана у параграфі як вступне перше питання. Тут інформація подається узагальнено, описуються характерні риси повсякденного життя першої половини XIX ст. – селяни, які становили більшість населення українських земель, стислий опис житла та одягу, циклічність життя, залежність від сільськогосподарських робіт та природних умов тощо. Зустрічаються ті ж ілюстрації з попереднього видання, та доповнення деякими новими зображеннями. В тексті також згадується про імперську політику, так яку вагу вона мала в повсякденному житті людей. У тексті також підкреслено політику примусової русифікації – те, з чим зіткнулися українці в умовах російського панування [8, с. 89]. У цьому контексті учням намагаються донести важливість збереження мови, власної історії та культурних традицій, що є актуальним і зараз, коли питання національної ідентичності гостро постає перед народом. Параграф завершується висновками та переліком запитань до теми.

Також у підручнику є ще один параграф, де перше питання висвітлює зміни у повсякденному житті. Основний наголос робиться на модернізаційних процесах, які значно змінили побут, звичаї та спосіб життя різних соціальних верств. Окремо висвітлено спосіб життя заможних міщан, робітників та селян, або як у підручнику названо останніх – міських низів. Попри це, в підручнику показано нерівномірність модернізацій, наприклад, зміни в селі відбуваються повільнішим темпом, але вони також стають помітними – зміна фасонів одягу, домотканий одяг змінюється на фабричний, змінюється внутрішнє облаштування хат. Також згадується й про перетворення великих традиційних сімей на звичні нам малі сім'ї, однак патріархальна модель відносин у сім'ї залишалася домінантною [8, с. 238]. В

кінці викладу першого питання про зміни у повсякденному житті подається запитання для учнів: «Що найбільше вплинуло на зміни у повсякденному житті населення українських земель?». Варто відзначити, що у цьому параграфі питання про повсякденне життя розписано більш обширно, у порівнянні з першим параграфом цього підручника. Однак тут текст не супроводжений ілюстраціями до цього питання. Загалом, цей параграф розглядає крім повсякденного життя й розвиток освіти, науки, громадсько-політичне життя в другій половині XIX – початку XX ст. В кінці розміщено висновки до теми, а також перелік запитань «Закріпимо знання та вміння». Також у цьому ж розділі підручника зустрічаємо параграф – «Практичне заняття. Традиції та побут української сім'ї», який фактично повторює такий самий параграф з видання 2017 р., тобто, змін як таких, матеріал за цією темою не зазнав. Також слід відзначити, що стиль викладу матеріалу, структура тексту та стилістика оформлення підручника теж не змінювалося та є ідентичним з підручником 2017 р. цієї ж авторки.

Не залишився також поза увагою підручник 2022 р. видання – Історія України з поглибленим вивченням історії для 9 класу. Над створенням цього підручника працювали такі автори: Олександр Гісем, Ольга Гісем та Олександр Мартинюк. Тема повсякденного життя подається системно та послідовно, розміщена в кількох розділах, які охоплюють різні періоди – від кінця XVIII та до початку XX ст., а також виділена під окремі параграфи. Стиль викладу залишається наративним, але водночас орієнтованим на учня. Текст доступний, структурований, наповнений значною кількістю запитань, практичних завдань та історичних джерел. Тобто, таким чином сформовано навчальне середовище, яке поєднує інформаційний та пізнавально-дослідницький формати. Підручник вирізняється своєю чіткою логікою викладу. Ми бачимо, як кожен параграф розпочинається з позначень «Опрацювавши цей параграф ви зможете:...» та «Пригадайте», що актуалізує попередні знання учнів. Серед тексту в параграфах нерідко ми бачимо пояснення ключових термінів до прикладу, «менталітет», «ментальність» тощо [8, с. 72]. Зокрема й подається питання для учнів, де вони мають

грунтовно пояснити, як вони розуміють ці поняття та чим вони відрізняються. Матеріал викладено розгорнуто, з використанням емоційно нейтральної та науково-популярної лексики. Вже на початку параграфа вагоме місце відведено взаємозв'язку людини та її природним оточенням. І власне це подається як ключовий елемент у процесі формування української ментальності та специфіки їхнього повсякденного життя.

Текст параграфів постійно підкріплюється зображеннями, ілюстраціями архітектури, реалій побуту, фрагментами зі спогадів, джерел, а також містить завдання, спрямовані на роботу з цими джерелами. В кінці розділу є заключний параграф, який розраховується на практичну роботу. У ньому зібрано завдання з усіх вивчених тем розділу, також там міститься таке завдання, як підготувати міні-проект про повсякденне життя представників однієї на вибір з груп населення українських земель [8, с. 94]. Нижче цього подається інша частина параграфу: «Наш край у XVIII – у першій половині XIX ст.» у якому розписано по темах завдання, які теж пов'язані з повсякденністю. Учням потрібно знайти відомості про вірування, звичаї, етнічний склад населення, особливості адміністративно-територіального устрою свого краю [8, с. 95-96].

В іншому розділі про повсякденне життя матеріал на цю тему подається одним детально розписаним питанням у першому параграфі. Тут йдеться про зміни у повсякденному житті в середині XIX – на початку XX ст. Під час висвітлення питання згадуються й процеси урбанізації, зміна ролі жінки, поширення промислових товарів, зростання освіченості населення, проникнення міських елементів життя тощо. Даний текст збігається з тим, що був описаний у виданні 2017 р. Н. Сорочинської та О. Гісем, в одному з параграфів, а саме у питанні, яке також висвітлювало зміни у повсякденному житті. Під час викладу матеріалу автори розбавляють параграф цікавими фактами, запитаннями та ілюстративним матеріалом. Цей розділ також завершується параграфом – практичним заняттям, а також частиною, яка зосереджує увагу учня на історії рідного краю на початку XX ст [8, с. 250-253]. Тут пропонуються завдання, мета яких полягає в осмисленні

унікальності побутових рис регіону, сімейних традицій та культурних змін, демонструючи, що повсякденне життя також являє собою чудовий об'єкт для дослідження. Загалом, цей підручник проявляється як такий, у якому гармонійно поєднується виклад наративного та візуального матеріалу, і завдань проблемно-дослідницького характеру.

Отже, розгляд шкільних підручників з історії України для 9-х класів дав змогу побачити, як змінювалась методика висвітлення теми повсякденного життя, як невід'ємної частини історичного знання. У підручниках кінця 2000-х років спостерігається, як повсякденність здебільшого виступає додатком до історичної шкільної програми та подається у підручниках звичайним текстом, який не містить в собі завдань для розвитку критичного мислення чи проблемних запитань, а натомість лише бачимо в кінці викладу матеріалу перелік запитань до теми, що стимулює учнів на стандартне «зазубрювання» та відтворення прочитаної інформації без її осмислення. Іноді трапляються завдання, які спрямовані на дослідницьку роботу, переважно це аналіз уривків з джерел, що подані в параграфі.

У новіших виданнях 2010-х років простежуються помітні зміни у написанні підручників. Саме в них ми помічаємо появу окремих практичних занять, які мають на меті дослідити селянське, робітниче та інтелігентське середовище, а також елементи побуту та звичаїв, що в цілому дозволяє відтворити різні моделі повсякдення, а також завдання, що спрямовані на формування в учнів ключових компетентностей. Текстове наповнення стає неоднорідним, матеріал поєднується з уривками джерел, спогадів очевидців, досліджень науковців, що стимулюють в учнів уміння порівнювати й аналізувати. Також слід зазначити, що обсяг тексту стає коротшим, тобто учням не подається вся готова інформація, а поряд з тим, у них потрібно активізувати дослідницькі навички – вони мають виконати завдання, які подаються серед тексту, в результаті чого самі здобувають знання. Тут самі підручники вже розраховані на те, що сучасний урок історії має бути продуктивним, цікавим, а іноді навіть нестандартним.

Щодо підручників з історії України 2020-х, то тут особливих змін не виявлено, оскільки вони багато в чому повторюються з виданнями 2017 р., і так само є методично орієнтованими на учня. Вони містять в собі завдання із дослідницьким компонентом, проблемні запитання, а також подають матеріал доступно і мають приємне стилістичне оформлення. Помітно, що на тему повсякденності починають приділяти більше уваги – на сторінках нових підручників з історії вона зустрічається дедалі частіше у порівнянні зі старішими виданнями. Тепер під повсякденність можуть виділяти окремі розділи, вписуючи в параграфи разом із оглядом тем про культуру і мистецтво, чи про освіту й науку. У підсумку, підручники 2017 р. та 2022 р., можна розглядати як найбільш наближеними до нових методичних підходів та інноваційних технологій, й загалом такими, що відповідають сучасному уроку з історії України.

РОЗДІЛ III

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ТА ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В УКРАЇНСЬКУ ОСВІТУ

3.1. Західні історіографічні підходи до вивчення повсякденного життя.

Вивчення історії повсякденності як окремий напрям в історичній науці почали розглядати та досліджувати у другій половині XX ст., під час становлення нової історії. З поступовим відходом від тієї історії, яка зосереджувалась на політиці, державотвореннях, війнах та визначних постатях, відкрився простір для вивчення історії повсякденного життя. У межах цієї площини здійснюється вивчення ментальностей, соціальних взаємодій та комунікацій, умови життя людей, побут, харчування, здоров'язбереження, облаштування домівок, а також чинників, які пов'язані з нормами поведінки, соціально-політичних уподобань людей тощо. Так званий антропологічний поворот, що охопив гуманітарну наукову сферу, сприяв формуванню нового бачення минулого, у центрі якого опинялася вже не держава й політична еліта, а повсякденне життя звичайних людей.

Західні історичні школи запропонували різні методологічні зразки огляду повсякденності – від багаторівневих структурних моделей школи французької «Анналів», німецької «Alltagsgeschichte» з її акцентом на взаємодії людини і влади до британських підходів історії «знизу», які відтворюють історію звичайних людей. Крім збагачення історичної науки новою течією, закладено також основи для переосмислення значення теми повсякденності у шкільних курсах історії. У багатьох європейських державах й у школах Північної Америки ця тема виступає важливим елементом освітніх програм, адже вони дають можливість учням краще зрозуміти історичні процеси з огляду на близький, конкретний та емоційно зрозумілий досвід людей у минулому.

Протягом другої половини XX ст. у західній методології історії відбувся переломний момент, який вніс певні корективи у підходах до осмислення минулого. Відхід від традиційної політичної історії, яка зосереджена на

держав, їхніх лідерах та великих подіях сприяв появі нових напрямів, у центрі яких опиняється людина та її життя. У цей час зароджується соціальна історія, культурно-антропологічні підходи, а згодом й виокремлюється історія повсякденності як самостійна галузь. Дослідники Західної Європи прагнули вийти за межі виключно подієвого викладу, залучаючи міждисциплінарність, використовуючи соціологію, психологію, етнологію, демографію, культурологію та антропологію. Внаслідок цього історія набула оновленого статусу – як багатогранної науки, що вивчає людину у контексті соціокультурного середовища та епохальних смислових конструкцій.

Французька школа «Анналів» виявилася найвпливовішим центром цього теоретичного зсуву. Часто дослідники посилаються на принципові настанови її засновників Марка Блока та Люсьєна Февра, які від початку відстоювали необхідність антропологічного підходу в історії та перенесення уваги із загальновідомих політичних подій на життєвий досвід людей та поведінкові моделі. Саме вони сформували основи сучасної соціальної історії, просунувши ідею вивчення повсякденного життя як невід'ємної складової тотальної історії, яка охоплює широке полотно суспільного існування та виходить за межі політичних подій та офіційних джерел. З огляду на це, Блока та Февра часто називають першими дослідниками історії повсякденності, хоча конкретно їхні праці не були повністю зосереджено саме на цій темі. Подібна пряма та безумовна характеристика часто обмежує рамки цієї течії, адже школа «Анналів» у першу чергу спричинила загальний поворот у методології гуманітарних дисциплін – перехід від історії політичної до історії саме людини. Беззаперечно, вони були прихильниками цього напрямку. Однак їхній внесок скоріше полягає у створенні нової гуманістичної моделі, в рамках якої пізніше й зародилася історія повсякденності, ніж у розробці чіткої концепції повсякденності як такої.

Значно простіше провести паралелі між історією повсякденного життя та доробком наступника Блока й Февра – Фернана Броделя. Це саме той дослідник, який започаткував активне вживання терміну «повсякденність», виносячи його навіть у заголовок першого тому своєї праці : «Матеріальна

цивілізація, економіка і капіталізм XV – XVIII ст. Структура повсякденності: можливе і неможливе». Хоча це поняття й стало наріжним каменем його теоретичних розробок, Бродель акцентував увагу передусім на матеріальному світі людини – побутових речах, харчуванні, житлових умовах, одязі, тобто на речовому аспекті людського буття, а також частково на соціальних взаєминах. Бродель розглядав три складові історії – матеріальну цивілізацію, тобто те, що відповідає за повсякденне життя, економіку та капіталізм, де найнижчий рівень займає перша складова, а найвищий займає капіталізм. Він вважав, що саме за цими трьома рівнями має проводитися історичне дослідження [14].

Власне, завдяки Броделю повсякденності надано історичної ваги – він інтегрував її до числа визначальних структур людського життя, що впливає на історичний розвиток не менше, ніж економічні чи політичні чинники. Бродель зосереджував увагу на тому, що сфера матеріального життя являє собою переплетіння людського буття та предметів, щоденних занять, які не тільки гарантують можливість існування, а й окреслюють усталені моделі поведінки. Досліджуючи раціони харчування різних народів, особливості вбрання, типи житла та засоби пересування, він реконструював крім побуту ще ментальні особливості, котрі лежали в основі соціальних структур. Цим Бродель й надав історії повсякденного життя нового бачення, показавши, що саме повсякдення слугує фундаментом для еволюції суспільства. У невеликій, але концептуально значущій праці «Динаміка капіталізму» Бродель дає більш ясне визначення своєї позиції щодо повсякденності. Він характеризує її як область практик, які є закономірними та успадкованими, які повторюються без необхідності свідомого вибору. Це рутина, яка переходить з покоління до покоління та формує фундаментальний рівень людського життя. Бродель стверджував, що саме повсякденність визначає левову частку людського життя, оскільки вона складається з незліченної кількості дій, успадкованих від попередніх поколінь, які структурують життєвий простір без потреби нашої активної участі. Для Броделя повсякденне життя є найбільш тривалим, найменш схильним до швидких

змін шаром історичного процесу, де зберігаються найглибші суспільні відбитки часу.

Найвищого рівня у своїх дослідженнях повсякденності Бродель досяг у праці «Що таке Франція?». У перших двох її томах він намагався втілити свою унікальну методологію на прикладі історії конкретної нації [29, с. 53]. На противагу широкому охопленню «Матеріальної цивілізації..», тут він реконструював повсякденне життя в межах однієї держави, формуючи цілісний синтез простору, матеріальної культури та довготривалих суспільних структур. Його бачення виразно демонструвало поділ історичного процесу на три рівні: подієвий, соціально-економічний та природний або структурний. Бродель представив світові, що історію повсякденного життя підлягає вивченню через розгляд типів архітектури, організації простору, технологій, матеріалів, характерних форм поведінки. У своїй праці він не обмежується лише розбором об'єктів, він також висвітлює зміни у способах поводження з ними, взаємодії з оточенням, адаптації до нових умов. Тут застосовується міждисциплінарний підхід до вивчення теми повсякдення – поєднуючи роль історика, соціолога, та географа, та описуючи повсякденність таким чином, як її спостерігає сучасник. Бродель сплітає особисті спостереження з його досліджень із життєвим досвідом мешканців Франції XVII – XX ст., створюючи ефект єдиного простору-часу, де одночасно перебувають як сам дослідник, так і його історичні дійові особи [18]. Сам Бродель практично оминав у своєму аналізі мовні та символічні грані повсякденного життя, ці площини здобули першочергове значення для наступного покоління школи «Анналів». Яскравим прикладом тут виступає Жак Ле Гофф, котрий прагнув зближення історії з етнологією. На його думку, застосування етнологічних методів в історії дозволяло відійти від фокусування на визначних подіях та звернути увагу на стійкі моделі поведінки, глибинні психологічні настанови на ті системи уявлень, що лежать в основі. Він дотримувався думки, що вивчення повсякденного життя звичайної людини неминуче виводило до аналізу ментальностей, власне тих складників колективної свідомості, які

демонструють найменшу плинність і зберігають сліди давніх форм навіть у сучасному суспільстві [29, с. 53].

Згідно з Ле Гоффом, у центрі вивчення повсякденності мають бути не політичні категорії чи суспільні класи, а фундаментальні соціальні структури – сім'я, стать, вік, сільські громади. Саме ці первинні групи конструюють тривалі життєві моделі, механізми передачі життєвого досвіду, традицій та способів взаємодії з матеріальним світом і символічною площиною. Також він звертав увагу на сутності технічних аспектів життя, історії матеріалів та виявлення тілесності в історії, культури одягу та житла, а також традицій, вважаючи їх ключовими моментами під час дослідження повсякденності.

Поряд із французькою школою «Анналів» постають також німецькі дослідники. На відміну від перших, де історія повсякденності поступово виростала з ширших доктрин гуманітарної історії, німецька традиція вибудувала цей напрямок як цілком відмінну й самостійну дослідницьку течію. Хоча окремі німецькі науковці попередніх поколінь – зокрема Карл Лампрехт, у своїх працях торкалися тем й методів, які є близькими до концепції історії повсякденності, *Alltagsgeschichte* як самостійний науковий напрям виникає в Німеччині в 1970-х роках. Деякі науковці схильні вважати, що саме німецький інтелектуальний простір вперше запропонував такий термін, як «історія повсякденності». Тут спостерігається цікавий момент – підвищена зацікавленість до повсякденних практик виникла не стільки серед фахівців-медієвістів чи раннього модерного періоду, як це мало місце серед французьких істориків, а радше серед тих, хто досліджував ХХ ст., а саме часи становлення та функціонування націонал-соціалістичного режиму [29, с. 55-56]. Рушійною силою цього інтелектуального повороту було прагнення зрозуміти, яким чином німці у 1920-1930-х рр. Сприймали прихід націонал-соціалістів до влади, чому вони пристосувалися до нової політичної реальності та як реагували на щоденний тиск тоталітарного ладу. Окрім того, значна кількість західнонімецьких істориків прагнула віднайти й задокументувати прояви повсякденного, часто прихованого опору, тобто не гучного політичного протесту, а внутрішніх форм незгоди та ледь помітних

жестів відторгнення, які, як правило, випадали з поля зору традиційної політичної історіографії. Не можна стверджувати, що увага дослідників спрямовувалась тільки на добу Третього Рейху, проте саме ця тематика спричинила етичну та суспільну потребу у формуванні іншого типу історичних досліджень. Разом із тим у розвитку *Alltagsgeschichte* простежуються ширші соціально-політичні течії, що охопили країни Західної Європи у 1970-х рр. Німецька повсякденна історія була динамізована не тільки академічними чинниками, а й глибинними трансформаціями у суспільстві – розчарування в надіях на швидкі зміни в економічному зростанні країни, скептичне ставлення щодо ідей прогресивності індустріального суспільства, та піднесення альтернативних культурних течій: екологічних, феміністичних, антиглобалістських. У такому контексті *Alltagsgeschichte* почали розглядати як альтернативну історіографію, орієнтовану на вивчення життєвого досвіду малих груп та індивідуальних стратегій виживання в складному соціумі.

У межах німецької історичної школи, наратив про повсякденне життя був нерозривно переплетений із розглядом політичних, суспільних та економічних зрушень. Це було значною мірою зумовлене потребою критично переосмислити спадщину гітлерівського режиму, тобто «історію згори», але через призму повсякденного життя населення [29, с. 56]. Суттєвою рисою німецького підходу було також те, що історію повсякдення часто прирівнювали до історії простих людей. Фактично вона природним чином споріднюється з «історією знизу» – вона уникає фокусування на макроструктурах, натомість поміщає у центр уваги звичайних людей: робітників, домогосподарок, мешканців сіл та міст, які переживали історичні події на собі.

Підвалини теоретичного осмислення німецької історії повсякденності були закладені завдяки міцній спадщині філософсько-теоретичних дискусій та тісній взаємодії між істориками з соціологією. Вже від кінця 1970 – початку 1980-х рр. побачили світ змістовні методологічні праці, а в 1984 р. відбувається велика тематична дискусія, присвячена *Alltagsgeschichte*, що

остаточно закріпило цей напрям як вагомий компонент історичної науки ФРН. Проте такий інтенсивний розвиток цього напрямку також на своєму шляху стикався із труднощами. Як вважають дослідники, однією із серйозних проблем стало надмірне розширення предметного поля. Прагнення вмістити в історію повсякденності ледь не кожен сферу людського життя призводили до методологічної невизначеності.

Також не менш гостро стояло питання щодо того, наскільки висновки можна поширити на більший загальний мікроісторичні дослідження давали змогу детально відтворити окремі місцеві звичаї, проте їх масштабування на загальнонаціональний рівень часто викликало сумніви. Також німецькі науковці вступали у суперечки з прихильниками структурного підходу, котрі наголошували на необхідності дослідження великих соціальних структур: економічних, політичних, інституційних, та розглядали історію повсякденного життя як незначну для пояснення глибинних, системних процесів.

Перші дослідження історії повсякденного життя в Італії розпочалися у 1970-х роках у рамках нової інтелектуальної течії, яка стала «мікроісторією». Вивчення цього напрямку насамперед пов'язують з невеликим колом італійських дослідників – Джованні Леві, Карло Гінзбургом, Едоардо Гренді, котрі власне проклали новий шлях для соціальної історії [27]. На той час в італійській методології панувала так звана, риторична історія, яка була громіздкою, схильною до узагальнень, та ігнорувалася багатогранність соціальних практик, через що власне і виникла ця мікроісторія. На противагу цим тенденціям, італійські історики намагались довести, що суспільні процеси не є одноманітними, а залежать вони від локальних контекстів, особистими переживаннями та культурними особливостями. Формуванню мікроісторії, як зазначав Е. Гренді, – значний поштовх дала соціальна антропологія, яка надала принципово іншого способу до аналізу соціальних явищ [27]. Термін повсякденності протягом наступних десяти років кардинально еволюціонував, і перестав асоціюватись з чимось незначним та

став символізувати новий підхід до історичного знання, і вже закріплюється як цілком самостійний та вагомий науковий напрям.

Мікроісторія та повсякденність в італійській методології стрімко здобула популярності не тільки на наукових семінарах, а й у тих сферах, що стосуються колективної пам'яті. Користуючись власними спогадами, родинними переказами, матеріалами з домашніх архівів – жителі великих міст та сіл отримали шанс висловитись про свою власну історію, свою версію минулого, яка відрізнялася від тієї, що пропонувалася у великих узагальнюючих працях. То був свого роду ренесанс «історії знизу», коли вивчення минулого перетворилося з умовної монологічної розповіді політичної еліти на дискусію, що охоплює багато поколінь та різних соціальних прошарків. На відміну від традиційної історії, яка тяжіла до «погляду згори», прихильники мікроісторії зосередили увагу на соціальних низах, їх не цікавили широкі соціальні верстви як такі, а радше невеликі соціальні групи, окремі сім'ї чи навіть окремі особистості. Лише крізь призму таких локальних історій ставало можливим глибше осягнути, яким чином звичайні люди переживали загальновідомі події, як вони пристосовувались до життєвих обставин чи до державної політики. Італійська повсякденність органічно сплелася з концепцією «історії знизу», перетворившись на невід'ємний елемент мікроісторії. У центрі уваги тут опиняється не стільки сама соціальна історія, стільки буденний досвід, внутрішні механізми поведінки людей, різноманітні способи виживання та форми взаємодії. Навіть на початку вивчення мікроісторії виникали певні труднощі. Французький історик Жак Ревель зауважував про те, чим є небезпечною пастка описовості – прагнення охопити все спричиняло надмірне накопичення другорядних дрібниць. Заглиблення у деталі, зосередження на побуті та фрагментарність викладу піддавалися критиці. Однак самі ж представники цього напрямку, зокрема італійський дослідник Джованні Леві підкреслював, що мікроаналіз не означає лише дослідження дрібниць, а навпаки, дає змогу простежити, як великі історичні процеси відбиваються у конкретній точці реальності [27].

Варто пригадати також й англо-американську історіографію, на яку справив значний вплив розвиток італійської мікроісторії. Таким чином, під впливом європейської нової історії у США виникло декілька способів осмислення повсякденності. Частина науковців трактувала її як сферу приватного життя – сім'ю, побут, виховання дітей, дозвілля, товариських зв'язків, власне те, що творить особистий простір людини. Інших науковців ж приваблював огляд в більшій мірі, трудовий аспект – як саме організована праця, які форми взаємин складаються на виробництві та якими переживаннями супроводжується праця людей. Найбільший інтерес американських дослідників у темі повсякденного життя викликало дослідження побуту та культурних форм життя радянського суспільства у добу сталінізму. Як вже згадували раніше, в цьому напрямку працювала американська дослідниця Шейла Фіцпатрік, а також Льюїс Сінгельбаум та Рональд Суні – всі вони аналізували взаємозв'язки між публічним та приватним просторами, який у радянському суспільстві був доволі специфічним. І це не дивно, оскільки епоха сталінізму диктувала необхідність постійного самоконтролю, публічних звинувачень, а також активної участі в обговореннях особистих справ інших людей, чи то колег, чи то знайомих. Люди були змушені публічно говорити про те, що не відповідало їхнім справжнім переконанням, що вважали неправдою, тоді як справжні, істинні погляди зберігалися винятково у вузькому, приватному колі. Серед найпоширеніших тогочасних дій були численні звернення, подача скарг та доносів до відповідних інстанцій, оскільки це залишалося єдиним доступним способом, аби якимось чином вплинути на власну долю, адже інші механізми у тоталітарній системі просто не діяли.

Зазначається, що дослідження історії повсякденності у Великій Британії має давнє коріння та усталені традиції, які сформувалися набагато раніше, ніж континентальні течії нової соціальної історії чи мікроісторії. Вагомий внесок у розвиток цієї галузі зробила низка публікацій, що вийшли з-під пера подружжя Квеннеллів, які ще 1917 р. Почали займатися популяризацією англійського історичного минулого серед молоді [27].

Однією з визначальних рис їх творів було те, що вони не вписувалися у рамки академічної історіографії та не використовували марксистську методологію, що виділяло їх праці на тлі переважної більшості тогочасних історичних досліджень. Як зазначає О. Коляструк у своїй статті, ключовим є той момент, що Марджорі Кортні-Квеннелл, яка була художницею і мала хист до мистецтва та її чоловік Чарльз Генріх Берн Квеннелл, який був архітектором, – не мали спеціальної історичної підготовки. Саме цим зумовлене тривале знецінення їхніх напрацювань в історичній галузі. Проте цьому подружжю вдалося досягти того, що вважалося недоступним для професійних істориків з вищою освітою – вони змогли образно та доступно показати повсякденне життя минулих часів, звертаючись до побуту, одягу, ремесел, харчування, виховання дітей та дозвілля. Своєї мети вони досягли – формування історичної свідомості молодого покоління, успішно виконано через популярний, візуально насичений формат. Зокрема, їхній син Пітер Квеннелл розпочав свій шлях як дослідника історії повсякденного життя, чия освіта реалізовувалась завдяки книжкам його батьків. Його дослідження спеціалізувалися на повсякденному житті XIX ст., він надавав особливу увагу побутовим деталям, колу спілкування, життєвим обставинам, харчуванню, звичкам та навіть емоціям, що робило образи людей живими.

У часи після Другої світової війни у Британії визначною фігурою у дослідженні повсякденності стає Едвард Томпсон. У своїй праці «Формування робітничого класу», він мав на меті відтворити життєвий світ робітника – його побутові умови, моральні засади, трудові звичаї, культуру протесту та політичні погляди [27]. Також поштовхом для розширення дослідження повсякденності стала ініціатива «History Workshop», яка стартувала в Оксфорді 1966 р. Група, до якої входили студенти, зосередилась на роботі з наративними джерелами та збирали інформацію з усних опитувань, на основі яких вони досліджували повсякденне життя промислових робітників, та яку роль вони виконували у соціальній боротьбі.

Таким чином, в другій половині XX ст., тема історії повсякденного життя набуває поширення та зацікавлення серед західноєвропейських

істориків. Сформувалося багатопланове, різноманітне поле, в межах якого французька школа «Анналів», німецька *Alltagsgeschichte*, італійська концепція мікроісторії та англо-британська «історія знизу» виробили власні методичні напрямки та дослідницькі стратегії. Незважаючи на усі відмінності, які між ними виникли – усі ці течії зблизилися в розумінні того, що історія повсякдення є ключем до реконструкції реального, життєвого досвіду минулого.

3.2. Практики імплементації історії повсякденного життя в шкільній освіті Європи.

Історія повсякденного життя як навчальна тематика все частіше стає невід'ємною частиною шкільного курсу історії у багатьох європейських країнах, оскільки вона дозволяє наблизити минуле до повсякденного досвіду учнів і зробити історію більш зрозумілою й людиною. Відходячи від традиційного фокусу на політичних подіях, війнах та діяльності «великих» історичних акторів, сучасні підходи спрямовані на відтворення соціальної, культурної та побутової динаміки в житті звичайних людей. Такий зсув відповідає тенденціям у науковій історіографії, зокрема розвитку підходу «історії повсякдення» (*Alltagsgeschichte*), що дає змогу аналізувати структуру повсякденних практик як важливий елемент історичного дослідження [45, с. 5-10].

У Польщі, як демонструють сучасні шкільні підручники, історія повсякденності вбудована у загальний наратив національної історії так, щоб підкреслити, що великі політичні або соціальні події завжди впливали на спосіб життя звичайних людей. Польські автори підручників часто включають фрагменти щоденників, листів, міських статутів, описи ремесел і побутових звичаїв, що дає учням можливість працювати з «живими» джерелами – не лише з датами, а з реальним людським досвідом [47, с. 34-36]. Це створює баланс між політичною історією та соціокультурною перспективою; учень бачить, як зміни структур – війни, переходи режимів, економічні коливання – відображалися на побуті, сімейних відносинах,

трудових практиках, освіті, повсякденних ритуалах. Польський підхід демонструє, що історія не лише про державу та владу, але й про людей, їхнє звичне життя, їхні виклики та адаптації.

У Румунії теми повсякденності з'являються у підручниках та методичних посібниках, хоч і в менш структурованому вигляді – часто в контексті соціальних змін, модернізації та національної ідентичності. Румунські підручники описують побут селянства, традиційні ремесла, сезонні праці, сімейні та релігійні обряди, звичаї, а також трансформації в побуті у зв'язку з урбанізацією, розвитком освіти, індустріалізацією [49, с. 78–82]. Мікроісторичні сюжети – біографії, звичайних мешканців регіонів, дозволяють учням зрозуміти, як національні чи регіональні події впливали на конкретні долі, на побут і спосіб життя. Водночас у румунському контексті зберігається прагнення підкреслити культурну та етнічну спадкоємність, що іноді обмежує критичний аналіз класових чи соціальних нерівностей. Однак навіть така інтеграція повсякденності вже є кроком до демократизації історичного наративу.

Французький досвід історії повсякдення простежуємо системне втілення у шкільних підручниках та методичних програмах, що відображає широкі традиції соціальної та культурної історії. Французькі посібники надають вагу життєвим свідченням: вони використовують листи, щоденники, матеріальні артефакти, археологічні дані, статистику, карти, гравюри, ілюстрації, уривки літературних творів. Такий різноманітний набір джерел дозволяє учням ознайомитися з життям людей різних соціальних верств – рабів, міщан, селян, робітників, колонізованих народів, представників маргіналізованих груп – у контексті великої історії [43, с. 12–20; с.145–150]. Французький підхід підкреслює соціальну нерівність, гендерні та вікові відмінності, дитячий досвід, роль жінок і дітей – тих, хто раніше часто залишався поза увагою традиційної історії. Завдання для учнів включають аналіз джерел, порівняння способів життя в місті і селі, дискусії про роль традицій та модернізації, критичну оцінку джерел, інтерпретацію

матеріальної культури. Такий підхід сприяє розвитку історичного мислення, емпатії, розуміння соціальних процесів як багатовимірних.

Німеччина, завдяки традиції *Alltagsgeschichte*, пропонує одну з найрозвиненіших моделей викладання історії повсякденності у школах. Німецькі підручники побудовані на компетентністному підході: учні не просто читають описи минулого, а аналізують джерела – письмові, фотографії, постери, статистику, карти, плакати, мемуари – і розглядають повсякденне життя як сукупність соціальних, економічних, політичних практик [48, с. 5–15; с. 120–130]. Важливим компонентом є період ХХ століття – життя під час Веймарської республіки, нацизму, НДР, ФРН – коли повсякденні практики, повсякденна культура, побут і ідеологічні практики безпосередньо відбивали політичні та суспільні зміни. У підручниках часто пропонують кейсові сценарії: день із життя родини у 1938 році, досвід підлітка в НДР, сімейне життя після війни – з усіма деталями побуту, роботи, освітнього й соціального контексту [48, с. 125; с. 128]. Такий підхід дає змогу учням критично рефлексувати над тим, як політичні потрясіння та ідеологічні зміни впливають на повсякденне життя простих людей, аналізувати механізми адаптації, виживання, утвердження нових норм.

У Великій Британії історія повсякденності викладається у межах соціальної історії, спрямованої на дослідження життя простих людей, їхніх умов праці, побуту, освіти, дозвілля. Британські підручники і навчальні ресурси містять численні тематичні модулі, присвячені життю у різні історичні періоди – від римської колонізації до сучасності, з особливою увагою до періодів індустріалізації, війни, повоєнного відновлення, міграцій, змін у соціальній структурі [46, с. 8–12; 50, с. 3–7]. Уроки часто будуються як дослідницькі проєкти: аналіз джерел (літописів, мемуарів, архівних документів), робота з матеріальними об'єктами або їх зображеннями (житло, побутові предмети, одяг, транспорт), порівняння життя людей із різних класів і регіонів, «локальні дослідження» (*local studies*), історії громад. Така методика дає учням змогу не просто засвоїти події, але й відчувати – уявити – життя людей минулого, побачити, як історія змінювала звичні умови, стиль

життя, повсякденні ритуали, колективні та індивідуальні практики. Великобританський досвід демонструє, що історія повсякденного життя – потужне джерело соціальної пам'яті, засіб розуміння сучасного суспільства через призму минулого, інструмент виховання історичної свідомості.

Незважаючи на національні відмінності, у всіх розглянутих країнах можна простежити спільні тенденції: поступовий перехід від політико-центричної до соціально- і культурно-орієнтованої історії, визнання значення повсякденного життя як критерія соціальної та історичної зміни, використання різних типів джерел (письмові, візуальні, матеріальні), інтеграція мікроісторії та соціальної історії до шкільного навчального плану. Такий підхід збагачує історичну освіту, робить її більш різноманітною, людяною й актуальною для сучасних учнів, оскільки вони можуть співвіднести минуле з реальним життям – своїм або своїх родин, громад.

Це відкриває шлях до формування критичного історичного мислення, емпатії, здатності порівнювати і аналізувати соціальні процеси, розуміти культурні та соціальні трансформації через призму повсякденності, а не лише великих політичних подій. Історія таким чином стає не абстрактним набором дат і фактів, а живим, багатовимірним досвідом, що впливає на сприйняття сучасності.

Тенденція до поглиблення та розширення тематики повсякденності у шкільних підручниках, з урахуванням локальних, національних, класових, гендерних та вікових аспектів, – один із важливих напрямків розвитку історичної освіти в Європі, і, на мою думку, є нормативною для майбутніх освітніх програм, що прагнуть формувати не лише знання про минуле, а й історичну компетентність та соціальну відповідальність.

ВИСНОВКИ

Отже, в результаті проведеного дослідження мали змогу всебічно проаналізувати та вивчити становлення, еволюцію та відображення історії повсякденного життя в українських шкільних підручниках з історії України доби Незалежності. Під час роботи було розглянуто всі підходи, що охоплювали як методологічні засади формування історії повсякденності як наукового напрямку в історичній науці, так і особливості її втілення в українському освітньому середовищі. У підсумку, було відстежено динаміку концептуальних засад та педагогічних методів висвітлення повсякденного життя в шкільних матеріалах з 2000-х до початку 2020-х років, а також визначено перспективні шляхи адаптації зарубіжного досвіду в українську систему освіти. Насамперед, слід констатувати, що генеза історії повсякденності як новий дослідницький напрям пройшла складний шлях становлення від другорядної теми до суттєвого елементу сучасної історіографії. Теоретичний аналіз показав, що західноєвропейські історичні школи заклали наукові основи для комплексного вивчення індивідуального та колективного досвіду людей різних епох. Доробки представників французьких, німецьких, італійських, англо-британських дослідників – школи «Анналів», соціальної історії, мікроісторії, а також досвід «історії знизу» та усної історії стали теоретичною базою, яка поступово знаходила відображення й в українській історичній думці. Це дозволило українським науковцям розглядати історію повсякденного життя як важливий інструмент осмислення соціокультурного розвитку, міжособистісних зв'язків світоглядних орієнтацій суспільства. Важливий внесок у розголосі теми історії повсякденного життя в українській історичній науці надали українські вчені, дослідники, які висвітлювали всі особливості становлення теми повсякденності, починаючи від запозичень досвіду західних дослідників та застосування цих підходів у дослідженнях власної повсякденної історії, до інтегрування цієї теми до шкільної освітньої програми.

Аналіз українських шкільних підручників з історії продемонстрував, що трансформації у підходах подачі повсякденного життя тісно пов'язувались з політичною та культурною еволюцією держави. Зокрема, за свідченнями українських істориків, у підручниках, що видавалися у 1990-х та на початку 2000-х років, спостерігається вплив радянської традиції підручничописання, яка націлена на подієву, політичну історію з елементами героїзму. У цих підручниках помітніші спроби збалансувати національний та соціальний вимір історії, однак питання повсякденності нерідко слугувало для підсилення загальної ідеї державотворення як неминучого прогресу. Незважаючи на поступове розширення цієї тематики, матеріал, що стосувався повсякдення, часто був фрагментарним або представлений в узагальненому вигляді. Підручники цього періоду в значній мірі відтворювали наративи радянської шкільної історії. В деяких випадках, як ми вже побачили під час дослідження, у підручник навіть не додавали тему повсякденного життя. Тільки з другої половини 2000-х років спостерігається тенденція до гуманізації історичної освіти, яка виражалася у збільшенні уваги до культурних традицій, побутових умов різних соціальних верств тощо. Однак, навіть у 2009 році у підручниках все ще спостерігався простий виклад матеріалу, який був спрямований на засвоєння лише фактичного матеріалу, аніж таким, який би спонукав до розуміння того, що саме вивчається.

Істотні зміни стали помітні у підручниках, що видавалися у другій половині 2010-х років, коли українська історична освіта була переорієнтована на компетентнісний підхід, орієнтування на потреби учнів та розвиток в них критичного мислення. Після подій Революції Гідності виникла нагальна потреба відновити історичну пам'ять, акцентуючи на культурі та образі життя українців як ключових складових їх незламності, самобутності та національної ідентичності. У ці підручники додали більше відомостей та матеріалів, пов'язаних з повсякденним життям — надано описи побуту, суспільних ролей, трудової діяльності, сімейних стосунків, елементів ментальності. Зокрема, інформація поділяється на блоки-питання параграфу, де висвітлюється життя різних соціальних прошарків, харчування, доля

української жінки, традиції та звичаї щодо святкування різних свят, дозвілля тощо. З'являються запитання й завдання, котрі заохочують до опрацювання джерел, порівняння, дослідницької роботи тощо. Підручники початку 2020-х років продовжили та зміцнили цю тенденцію, теми з повсякденності в них зустрічаються системніше, їй приділено більше уваги, подається у параграфах як і звичайною темою, так і практичними заняттями. Матеріал викладено доступно, із сучасним стилістичним оформленням, що відповідає сучасним міркам – значного обсягу ілюстративного матеріалу, карт, що полегшує сприйняття та сприяє формуванню міждисциплінарних компетентностей. Історія повсякденного життя у цих підручниках набуває емоційно-ціннісного значення, створюючи прямий зв'язок між історичними подіями та сучасним досвідом, зокрема сприяючи формуванню й громадянської компетентності в учнів.

У рамках дослідження було помічено, що українські шкільні підручники поступово наближаються до західних стандартів подачі історії, зокрема щодо використання теми повсякденного життя як засобу поглибленого розуміння історичних процесів. Проте, водночас виявляються певні недоліки, а саме нерівномірність подачі матеріалу в деяких підручниках, недостатня кількість завдань, спрямованих на роботу з джерелами із повсякденного життя – особистими листами, спогадами чи фотографіями. Здебільшого це стосується підручників, які видавалися у 2000-х роках, де спостерігаємо у параграфах лише суцільний текст і запитання до цього тексту в кінці викладу теми.

Узагальнюючи, можна сказати, що висвітлення теми історії повсякденного життя у шкільних підручниках еволюціонувало від побічних згадок, другорядності та фрагментарності до важливого складника історичних наративів. Сучасні підручники надають можливість для глибокого та комплексного розуміння соціокультурного розвитку України, а також для формування учнівських компетентностей – тих знань та умінь, необхідних у наш час. Таким чином, результати дослідження засвідчують, що українська історична освіта має значні перспективи для наближення до світових

стандартів та посилення ролі вивчення повсякденного життя як інструменту підтримання історичної пам'яті та національної ідентичності. Дослідження історії повсякденного життя, разом з його теоретичними та методологічними основами, є одним з важливих напрямів наукової діяльності сучасних українських істориків. Дослідники зібрали та проаналізували значну кількість джерел, які раніше не використовувалися в наукових дослідженнях. Таким чином, тематика повсякденності залишається багатогранною та пропонує нові перспективні напрямки для вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Бурнейко І. О., Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. І-90 Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Тернопіль : Астон, 2017. — 296 с. : іл.
2. Власов В. С. Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / В. С. Власов. — Київ : Літера ЛТД, 2017. — 304 с.
3. Гісем О. В. Історія України Повторне видання. З поглибленим вивченням історії. 9 клас : підручник. Ранок, 2022. 260 с.
4. Пометун О. І. П55 Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, І. І. Смагін. — К. : УОВЦ «Оріон», 2017. — 288 с. : іл.
5. Реєнт, Олександр. Р33 Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Реєнт, О. Малій. - К. : Генеза, 2009. - 240 с. : іл., карти.
6. Реєнт О. П. Р33 Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.П. Реєнт, О.В. Малій. — Київ : Генеза, 2017. - 272 с. : іл., карти.
7. Сорочинська Н. М., Гісем О.О. С 65 Історія України: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н.М. Сорочинська, О.О. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2017. - 272 с. : іл.
8. Сорочинська Н. Історія України підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти : підручник. Тернопіль : Богдан, 2022. 271 с.

9. Струкевич О. К. С87 Історія України: Підручн. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Грамота, 2009. - 288 с.: іл.
10. Струкевич О. К. С87 Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. К. Струкевич. — К. : Грамота, 2017. — 240 с. : іл.
11. Турченко Ф.Г., Мороко В.М. Т 89 Історія України. Кінець XVIII початок XX століття: Підруч. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. - К.: Генеза, 2004,- 424 с.: іл., карти.
12. Турченко, Ф.Г. Історія України. : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф.Г. Турченко, В.М. Мороко. – К.: Генеза, 2009. – 352 с. : іл., карти.
13. Турченко Ф.Г. Т89 Історія України : підруч. для 9-го кл. загально-освіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. Київ : Генеза, 2017. - 384 с. : іл., карти.

Література

14. Акіншева І. П. Вивчення соціальної історії в дослідженнях французької історичної школи "Анналів". Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. 2009.
15. Антибура Ю. П. Науково-методичне забезпечення шкільної історичної освіти в Україні (кінець XX – початок XXI століття): історіографія навчальних видань. Науковий журнал Хортицької національної академії. Scientific Journal of Khortytsia National Academy (Серія: Педагогіка. Соціальна робота). 2020. Вип. 1(2). С. 7–15.
16. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні в умовах державотворення (початок 90-х років XX ст.). Молодь і ринок. 2011. № 6. С. 17–21.

17. Биць М. М. Історія повсякденності в шкільному курсі історії. Історія повсякденності як складова шкільного курсу нової історії. Творча майстерня вчителя - Головна. URL: <https://dorobok.edu.vn.ua/article/view/653>

18. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. Структури повсякденності : можливе і неможливе. – 543 с.

19. Ганусин О. Повсякденні практики та історія повсякдення: методологія дослідження. Вісник науки та освіти. 2024. № 12(30). URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-12\(30\)-1439-1447](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-12(30)-1439-1447)

20. Горобець В.М. ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННЯ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл..

21. Дмитренко В. А., Дмитренко В. І. Поняття «повсякдення» та його смислове наповнення: історіографічний огляд. Молодий вчений. 2020. № 12.1 (88.1). С.9-13.

22. Задорожна Л. В. Методологічні підходи до учнівських краєзнавчих досліджень з історії повсякденності / Л. В. Задорожна // Зб. наук. праць Харків. Нац. ун-ту ім. Г. Сковороди. Серія "Історія та Географія". – Харків, 2013. – Вип. 48. – С. 125-131. (0,7 ум. др. арк.)

23. Зякун А. І. Формування національної концепції шкільної історичної освіти в перше десятиліття Незалежності України. Сумська старовина. 2005. № XVI-XVII. С. 133–144.

24. Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф. 14-15 трав. 2010 р. / М-во освіти і науки України, Ін-т історії України НАН України [та ін.]; [упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко ;

редкол.: В. П. Коцур (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький: [б.в.], 2010. – 245 с.

25. Ковальська-Павелко І. Історична регіоналістика, історичне краєзнавство та історична урбаністика: демаркація предметних полів. Грані Історія. 2014. № 6(110). С. 161–167.

26. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: проблема постановки й окресленості в сучасній гуманітаристиці. Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. 2009. № 15. С. 170–173.

27. Коляструк О. А. Історія повсякденності в сучасній західній науковій традиції / О. А. Коляструк // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. - 2009. - Вип. 16. - С. 231-238.

28. Коляструк Ольга Історія повсякденності в сучасній українській історіографії / Коляструк Ольга // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. - 2012. - 17. - С. 5-9.

29. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. — Ч 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 445 с.

30. Пометун О. І. Підручник з історії у контексті діяльнісного і компетентнісного підходів. Збірник наукових праць "Педагогічні науки". 2008. Т. 1, № 50. С. 83–89.

31. Пометун, Олена Іванівна, Гупан, Нестор Миколайович (2017) Розвиток змісту вітчизняного підручника з історії за часів незалежної України Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky, 7. стор. 48-52. ISSN 1338-9432

32. Пятницькова І. В. Вивчення історії повсякденності в сучасній українській історіографії. Матеріали наукової конференції (2015-2016 рр.). 2017. С. 2–4.

33. Радзивілл О. А. Шкільний підручник нового покоління з історії України: інтеграція здобутків науки й вимог оновлення змісту шкільної історичної освіти. С. 461–464.

34. Томаченко О. В. Українські шкільні підручники 1990-2009 рр. з історії: здобутки і проблеми написання. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2012. Вип. XXXIV. С. 134–139.

35. Турченко Ф. Т89 Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника / Федір Турченко. – К. : Генеза, 2016. – 104 с.

36. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема [про актуальність історії повсякденності]. Сумський історичний портал. URL: <https://history.sumy.ua/theoryofhistory/226>.

37. Федчиняк А. Особливості вивчення історії повсякденності у шкільній історичній освіті. Науковий вісник Мелітопольського Державного Педагогічного Університету. 2013. № 1(10). С. 130–133.

38. Шауренко А. В. Історія повсякденності: від європейського досвіду до вітчизняних практик / А. В. Шауренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. - 2017. - Вип. 49. - С. 199-202.

39. Шкільна історія очима істориків науковців. Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників з історії України / упор. та ред. Н. Яковенко. – К., 2008.

40. Choppin A. L'histoire des manuels scolaires. Une approche globale // Histoire de l'enseignement. 1980. № 9. P. 101 – 130.

41. Council of Europe. The European Content of the School History Curriculum : report. Strasbourg : Council of Europe, 2000. 124 p.
42. Learning from History Textbooks – an international comparative analysis of questions and tasks : comparative study / eds. Smith J., Müller R. London : Routledge, 2015. 210 p.
43. Le Livre Scolaire. Histoire-Géographie-EMC : manuel scolaire pour collège. Paris : Le Livre Scolaire, 2019. 300 p.
44. Llewellyn K. R. Missing methods: a call for holistic analysis of history textbooks // Learning, Research and Education. 2024. Vol. 22. P. 45 – 67.
45. Lüdtke A. The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life : monograph / ed. Alf Lüdtke. Princeton : Princeton University Press, 1995. 352 p.
46. National Curriculum in England: history programmes of study. London : Department for Education, 2014. 58 p.
47. Nowa Era. Historia. Podręcznik dla klasy ... : учебник. Warszawa : Nowa Era, 2018. 256 s.
48. Schulbuchsammlung der Universität Münster : Historische Schulbücher / ed. Universität Münster. Münster : uni-Muenster Verlag, 2016. 189 S.
49. Suvac S. Război și pace în manualele școlare de istorie din Republica Moldova și România: (ciclul gimnazial). Cetatea de Scaun, 2022. 417 p.
50. Teaching History Trust. Everyday school life : resource pack for KS3. London : Teaching History Trust, 2020. 46 p.